

**ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԸ
ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ
(աղբյուրների համեմատական վերլուծության փորձ)**

Ռոբերտ Թաթոյան

Մեծ եղեռնի նախօրյակին Օսմանյան կայսրության և մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության թվաքանակի խնդիրը Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության բաղկացուցիչ մասերից մեկն է:

Թուրքիայի կառավարող շրջանները և նրանց կողմից հրահանգավորվող ժխտողական պատմագրությունը լայնորեն շահարկում են արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ՝ 1878-1914թթ. հաճախ հակասական վիճակագրական տվյալները՝ ձգտելով ապացուցել, որ առաջին «ժողովրդագրության տեսանկյունից Օսմանյան կայսրությունում որևէ Հայաստան գոյություն չի ունեցել», և դրանով իսկ անհիմն էին Հայկական հարցի համատեքստում բարեփոխումներ իրականացնելու արևմտահայության պահանջները, և երկրորդ՝ Հայոց ցեղասպանությանը չէր կարող գոհ գնալ 1,5 միլիոն հայ, քանի որ այդքան հայ բնակչություն Օսմանյան կայսրությունում չկար¹:

Հոդվածում ներկայացվում և վերլուծության են ենթարկվում Էրզրումի նահանգի² 1878-1914թթ. հայ բնակչության թվաքանակին վերաբերող հիմնական ամբողջական վիճակագրական տվյալները՝ դասակարգված ըստ ծագման՝ օսմանյան, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի, հայկական այլ, ռուսական և արևմտյան: Կազմվել են օսմանյան, հայկական, ռուսական ու արևմտյան հեղինակների տվյալների ընդհանրական-համեմատական աղյուսակներ:

Փորձ է արվել ներկայացնելու Մեծ եղեռնի նախօրյակին Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության մոտավոր թվաքանակը գավառակ առ գավառակ՝ հաշվումները հիմնելով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալների վրա և ճշտելով դրանք Մեծ եղեռնը վերապրածների կողմից հաղորդվող տեղեկությունների, արևմտահայ փախստականների հաշվառման տվյալների³ և հայկական օժանդակ այլ սկզբնաղբյուրների միջոցով:

¹ Տե՛ս, օրինակ McCarthy Justin, *Armenian Terrorism: History as a Poison and Antidote*, Louisville University, Kentucky, USA, *Proceedings of Symposium on International Terrorism*, Ankara University Press, 1984, էջ 91:

² Օսմանյան կայսրության տարածքը տրոհված էր վարչատարածքային մեծ և փոքր միավորների: Դրանցից խոշորագույնը վիլայեթներն էին (հայկական աղբյուրներում՝ նահանգ), դրանք բաժանվում էին սանջակների (գավառ), սանջակները՝ կազաների (գավառակ), իսկ կազաները՝ նահիեների (գյուղախումբ): Վերոհիշյալ վարչատարածքային միավորների համար մենք հավասարապես գործածում ենք թե՛ թուրքերեն պաշտոնական «վիլայեթ», «սանջակ», «կազա», «նահիե», թե՛, համապատասխանաբար, հայերեն պատմագիտական գրականության մեջ ընդունված «նահանգ», «գավառ», «գավառակ» և «գյուղախումբ» համարժեք անվանումները:

Էրզրումի նահանգի գավառների, գավառակների և բնակավայրերի անունները տրված են ըստ Հայկական համառոտ հանրագիտարանի «Էրզրումի նահանգ» բառոցովածում զետեղված ցուցակի (տե՛ս Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 2, Դաստակերտ-Կովսական, Երևան, «Հայկական հանրագիտարան» հրատ., 1995, էջ 239-242):

³ Փախստականների հաշվառման տվյալների միջոցով Էրզրումի նահանգի որոշ գավառակների հայ բնակչության թվաքանակի ճշտման մեթոդը կիրառվել է հայ ուսումնասիրող Գեղամ Բադալյանի կողմից (տե՛ս Բադալյան Գ., Էրզրումի վիլայեթի որոշ կազանների հայ բնակչության թվաքանակի ճշգրտման ըստ Արեւելեան Հայաստանում ապաստանած արեւմտահայ գաղթականների 1914-1915ին կազմուած վիճակագրական ցուցակների, *Հայկազեան Հայագիտական Հանդես*, Պէյրութ, 2000, էջ 207-224):

ա. Էրզրումի նահանգի վարչատարածքային բաժանումը 1878-1914թթ.

Էրզրումի նահանգը կազմավորվել է 16-րդ դարում⁴: 19-րդ դարի 30-60-ական թթ. այն ընդգրկում էր Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը: 1875թ. դրությամբ բաժանվում էր Էրզրումի, Կարս-Չլդըրի, Վանի, Բիթլիսի, Հաքյարիի և Խոզաթի (Դերսիմ) գավառների⁵: 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Ռուսաստանին են անցնում Արդահանն ու Կարսը, իսկ օսմանյան վերահսկողության տակ մնացած նահանգի տարածքի կազմից դուրս են հանվում Վանը և Մուշը:

1880-ական թթ. սկզբներին Էրզրումի նահանգը բաժանվում էր 4 սանջակների, 20 կազանների և 142 նահիեների: Դրանք էին՝ 1) Էրզրումի սանջակ. բաժանված էր 7 կազանների՝ Օվա, Բասեն, Թորթում, Խնուս, Քըղի, Դերջան և Կիսկիմ, 2) Բաբերդի սանջակ, որի կազմի մեջ էին մտնում Բաբերդ, Սպեր, Քաղկիթ և Շեյրան կազանները, 3) Երզնկայի սանջակ. կազաններն էին՝ Երզնկա, Կամախ, Ռեֆահիե (Կերճանիս), Գուրուչայ, 4) Բայազետի սանջակ՝ Բայազետ, Դիադին, Ղարաքիլիսե, Ալաշկերտ և Այնթափ կազաններով⁶:

1888թ. Բաբերդի սանջակը լուծարվում է, Բաբերդը և Սպերը՝ որպես կազաներ, ընդգրկվում են Երզնկայի սանջակի կազմի մեջ, այնուհետև մտնում են Էրզրումի սանջակի կազմի մեջ (1890-ական թթ. սկզբին): Քաղկիթն ու Շեյրանը մտնում են Տրապիզոնի նահանգի Գյումուշխանե գավառի կազմի մեջ⁷:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Էրզրումի նահանգի վարչական բաժանումն ուներ արդեն հետևյալ պատկերը. 1) Էրզրումի գավառ. բաղկացած էր 9 գավառակներից՝ Էրզրում, Բաբերդ, Բասեն, Խնուս, Քըղի, Դերջան, Կիսկիմ, Սպեր և Նամրվան. 2) Երզնկայի գավառ, որի կազաններն էին 5-ը՝ Երզնկա, Կամախ, Ռեֆահիե (Կերճանիս), Գուրուչայ և Բոլմներ. 3) Բայազետի գավառ՝ կազմված Բայազետի, Դիադինի, Ղարաքիլիսեի, Ալաշկերտի և Այնթափի կազաններից⁸:

Էրզրումի նահանգը բաժանված էր 8 եկեղեցական թեմերի միջև, որոնք էին՝ 1) Կարինի արքեպիսկոպոսական վիճակ (պարունակում էր Էրզրումի, Խնուսի, Թորթումի, Սպերի և Կիսկիմի գավառակները). 2) Երզնկայի եպիսկոպոսական վիճակ (ընդգրկում էր Երզնկայի, Ռեֆահիեի, Գուրուչայի գավառակները). 3) Բաբերդի եպիսկոպոսական վիճակ (իրավասությունները տարածվում էին Բաբերդի գավառակի վրա). 4) Բասենի եպիսկոպոսական վիճակ (Բասենի գավառակ). 5) Դերջանի եպիսկոպոսական վիճակ (Դերջանի գավառակ). 6) Կամախի վանական վիճակ (ընդգրկում էր Քեմախ և Գուրուչայ գավառակները). 7) Խորճեանի (Քըղիի) եպիսկոպոսական վիճակ (Քըղիի գավառակ). 8) Բագրևանդի եպիսկոպոսական վիճակ (ընդգրկում էր Բայազետի սանջակը)⁹:

⁴ 1533թ.՝ սկզբնապես՝ որպես «Էյալեթ», իսկ ըստ 1864 թ. վարչական բարեփոխումների օրենքի՝ «վիլայեթ»:

⁵ Տե՛ս Krikorian Mesrob K., *Armenians in the Service of the Ottoman Empire: 1860-1908*, Routledge & Kegan Paul, London, 1977 էջ 39:

⁶ Տե՛ս Փափազեանց Վ., *Թյուրքահայաստանի վիլայեթները*, «Տարազ», 1891, հունվար 13:

⁷ Տե՛ս Birken A., *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden, Reichert, 1976, էջ 147:

⁸ Տե՛ս Պիպեռեան Ա., *Օսմանեան պետություն*, Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Արշակ Կարօեան, Պապը Ալի ճատեհի, 1913, էջ 11:

⁹ Տե՛ս Օրմանեան Մ., *Հայոց եկեղեցին եւ իր պատմությունը, վարդապետությունը, վարչությունը, բարեկարգությունը, արարողությունը, գրականությունը ու ներկայ կացությունը*, Կ. Պոլիս, հրատարակիչը Վ. եւ Հ. Տեր-Ներսեսեան, 1911, էջ 261:

**բ. Օսմանյան աղբյուրները Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության
թվաքանակի վերաբերյալ**

Օսմանյան վիճակագրական տվյալները ներկայացնում են 1878-1914թթ. Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի հետևյալ պատկերը.

1. 1880թ. վիճակագրություն՝ 49,599 շունչ (միայն արական բնակչություն)¹⁰:
2. 1887թ.՝ 106,768 շունչ¹¹:
3. 1881/82-1893թթ. մարդահամար՝ 109,808 շունչ¹²:
4. 1906թ. մարդահամար՝ 118,169 շունչ¹³:
5. 1914թ. վիճակագրական տվյալներ՝ 136,618 շունչ¹⁴:

Աղյուսակ 1. Օսմանյան մարդահամարների տվյալները Էրզրումի վիլայեթի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ 1878-1914թթ.¹⁵

	Վարչական միավոր	1887թ.	1881/82-1893թթ.				1906թ.			1914թ.
		ընդհ.	ար.	իգ.	ընդհ.	ար.	իգ.	ընդհ.	ընդհ.	
1	Էրզրումի գավառ	67,792	44,591	36,342	80,933	39,926	37,788	77,714	97,744	
2	Երզնկայի գավառ	31,091	9,926	9,334	19,260	12,161	11,481	23,642	25,462	
3	Բայազետի գավառ	7,885	5,228	4,387	9,615	4,183	3,740	7,923	13,412	
4	Խնուսի գավառ	-	-	-	-	5,002	3,888	8,890	-	
	Ընդամենը	106,768	109,808				118,169			136,618

Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ օսմանյան մարդահամարների տվյալները քիչ աղերս ունեն իրականության հետ: Նախ, ինչպես ակնհայտ երևում է աղյուսակում բերված տվյալներից, իգական բնակչությունը պարզապես թերհաշվառվել է շուրջ 20%-ով¹⁶:

¹⁰ Տե՛ս *British Documents on Ottoman Armenians*, vol. 2, Ankara, Türk Tarih kurumu, 1983, էջ 129:

¹¹ Այս տվյալները գետնելված են 1887 թ. British Consular Trade Report – ում, որից օգտվել է անգլիացի ճանապարհորդ Հ. Լինչը՝ նշելով, որ դրանք պետք է ավելացնել 7%-ով (տե՛ս Линч Х.Ф.Б., *Армения. Путевые очерки и этюды*, т.2, Тифлис, типография М. Мартиросянца, 1910, էջ 532):

¹² Տե՛ս Karpaz Kemal H., *Ottoman population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1985, էջ 124: Այդ թվում կաթոլիկներ՝ 6,730 շունչ, բողոքականներ՝ 1,940 (մարդահամարում նշվում են առանց ազգային պատկանելության):

¹³ Նույն տեղում, էջ 162. հայ կաթոլիկների թիվն էր՝ 6,870 շունչ, բողոքականների՝ 1,989:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 170. հայ կաթոլիկներ՝ 8,720 շունչ, բողոքականներ՝ 2,241:

¹⁵ Հաշվարկը կատարվել է մեր կողմից ըստ աղբյուրում առկա տվյալների:

¹⁶ Ամերիկացի պատմաբան Ջասթին ՄաքՔարթին, գլխավորապես հաշվի առնելով հենց այդ հանգամանքը, փորձում է շտկել 1914թ. թուրքական տվյալը՝ հասցնելով նահանգի հայ բնակչության թիվը մինչև 163,218-ի (տե՛ս McCarthy Justin, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, N.Y. University Press, 1983, էջ 77): Ավելորդ է նշել, որ այդ թիվը նույնպես իրականից ցածր է:

Բացի դրանից, օսմանյան տվյալների՝ իրականությանը չհամապատասխանելը բացահայտ երևում է Առաջին աշխարհամարտի առաջին ամիսներին Արևելյան Հայաստանում ապաստանած Էրզրումի նահանգից գաղթականների հաշվառման տվյալների հետ դրանց համադրման միջոցով: Բաղդատենք 1914թ. օսմանյան վիճակագրությունը 1915թ. հունվարի 30-ին կատարած գաղթականների մեկօրյա մարդահամարի տվյալների հետ¹⁷:

Աղյուսակ 2. Էրզրումի նահանգի մի քանի գավառակների հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին

	Վարչական միավոր	1914թ. Օսմանյան վիճակագրություն	1915թ. Մեկօրյա վիճակագրություն	Տարբերությունը,%
1	Բասենի գավառակ	10,046	12,914	28,5
2	Նամրվանի գավառակ	556	655	17,8
3	Դիադինի գավառակ	904	1,111	22,8
4	Ղարաբիլիսեի գավառակ	3,195	6,034	88,8
5	Ալաշկերտի գավառակ	4,202	7,732	84,0
	Ընդամենը	18,903	28,446	50,4

Ինչպես տեսնում ենք, թեև մեկօրյա մարդահամարի ցուցակը թերի է, ոչ բոլոր հայկական գյուղերի բնակիչներին էր հաջողվել խուսափել կոտորածից և հաղթահարել գաղթի ճանապարհի դժվարությունները, սակայն անգամ դրա թերի տվյալներով Ռուսաստանին սահմանակից գավառակներն ունեին շուրջ 50%-ով ավել բնակչություն, քան ցույց է տրված թուրքական վիճակագրության կողմից:

գ. Հայկական աղբյուրները Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ

§ 1. Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակն ըստ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալների

1878-1914թթ. Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ առատ վիճակագրական նյութ են պարունակում հայկական աղբյուրները:

Այսպես, համաձայն Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից 1878-80թթ. Արևմտյան Հայաստանում անցկացված մարդահամարի արդյունքների, որոնք 1880թ. ամռանը

¹⁷ Стн Однодневная перепись беженцев из Турции, Персии и из местъ, пограничныхъ съ Турцией (армянъ, айсоровъ, грековъ и пр.) 1914-1915г., Эривань, Типография "Луйсь", 1915, էջ 68:

պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի կողմից ներկայացվել էին Օսմանյան Թուրքիայում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ջորջ Գոշենին, նահանգում բնակվում էր 134,000 հայ¹⁸ (1881թ. հայոց պատրիարքարանի նորացված և ճշտված ցուցակի տվյալներով՝ 136,147 հայ)¹⁹:

1902թ. Օսմանյան կայսրության հայկական եկեղեցական թեմեր ուղարկված շրջաբերական նամակով հայ բնակչության ընդհանուր հաշվառում է նախաձեռնել պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանը²⁰: Օրմանյանի տվյալների համաձայն՝ նահանգի հայ բնակչության ընդհանուր թիվն էր 203,400 շունչ²¹:

1912թ. Հայկական հարցի վերաբացման կապակցությամբ հայոց պատրիարքարանին կից ստեղծված Ապահովության հանձնաժողովը պատրիարքարանի տվյալների հիման վրա պատրաստել և մեծ տերությունների դեսպաններին է ներկայացրել երկու վիճակագրական աղյուսակներ, որոնք արտացոլում էին 1882 և 1912թթ. Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության թվաքանակը: Ըստ այդ տվյալների՝ 1882թ. Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թիվն էր 280,000²², իսկ 1912թ.՝ 215,000 շունչ²³:

Հայոց պատրիարքարանի կողմից Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության հաշվառում է իրականացվել և Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին՝ 1913-14թթ.: Այդ մարդահամարի տվյալներով²⁴ նահանգում բնակվում էր 202,389 հայ²⁵:

¹⁸ Այդ թվում՝ լուսավորչական՝ 110,000, կաթոլիկ՝ 10,000, բողոքական՝ 1,000, ալևի և դզլաշ հայեր՝ 10,000, բոշա՝ 3,000 (տե՛ս *British documents...*, էջ 83): ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարանի Թ. Ազատյանի ֆոնդում պահպանվել են պատրիարքարանի՝ 1878-80թթ. մարդահամարի վիճակագրական գյուղացուցակները նահանգի որոշ թեմական վիճակների համար՝ կազմված Գարեգին Սրվանձտյանցի կողմից: Այդ վիճակագրական ցուցակների տվյալներն են. Էրզրումի գավառակ՝ 31,200, Սպեր՝ 3,000, Կիսկիմ՝ 8,350, Դերջան՝ 12,000, Բասեն՝ 18,000, Բայազետ և Ալաշկերտ՝ 13,000, Քեմախ՝ 6,500, Կերմանիս (Ռեֆահիյե)՝ 1,100 շունչ հայ (տե՛ս Սրվանձտյանց Գ., *Երկեր*, հ.2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, էջ 479-514):

¹⁹ Այդ թվում՝ լուսավորչական՝ 118,763, կաթոլիկ՝ 9,056, բողոքական՝ 659, մահմեդական (ալևի և դզլաշ հայեր)՝ 7,669 (տվյալները տրամադրվել են Ավստրիայի դեսպանին, այլ մանրամասներ բացակայում են (տե՛ս *Сборникъ дипломатическихъ документовъ. Реформы въ Арменіи (26 ноября 1912 г.-10 мая 1914 г.)*, Петроград, государственная типография, 1915, էջ 273):

²⁰ Այդ հաշվառման տվյալները հրապարակվել են 1906թ. բելգիացի դիվանագետ վան դեն Սթեյնի «Ոչ մահմեդական օսմանահպատակների իրավական դրությունը» երկում (տե՛ս van den Steen de Jehay F., *De La Situation Legale des Sujets Ottomans Non-Musulmans*, Bruxelles, Oscar Schepens & Co, 1906, էջ 51 (միայն լուսավորչական հայերի թիվը)), այնուհետև Օրմանյանի՝ 1910 թ. «Հայոց եկեղեցի» ուսումնասիրությանը կից:

²¹ Որից՝ լուսավորչական հայեր՝ 190,000, կաթոլիկներ՝ 9,500, բողոքականներ՝ 3,900 (տե՛ս Օրմանեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 261):

²² Բնակչության բաշխումն ըստ գավառների և գավառակների բացակայում է (տե՛ս *Population Armenienne da la Turquie avant la Guerre. Statistics etablies par le Patriarcat Armenien de Constantinople*, 1920, էջ 9):

²³ Տե՛ս Թեղդիկ, *Ամենուն տարեցոյցը*, Կ.Պոլիս, տպագրութիւն Մ. Յովակիմեան, 1922, էջ 261 (բաշխումն ըստ գավառների տե՛ս աղյուսակ 3):

²⁴ Պատրիարքարանը հասկանալի պատճառներով չէր հասցրել ամփոփել և հրատարակել 1913-14թթ. մարդահամարի արդյունքները: Այս մարդահամարի գյուղացուցակները ավելի ուշ հանրագումարի է բերել ֆրանսահայ ուսումնասիրող Ռայմոն Գևորգյանը (տե՛ս Kevorkian Raymond H., Paboudjian Paul B., *Les Armeniens dans l'Empire Ottoman a la veille du genocide*. Editions d'Art et d'Histoire ARHIS, Paris, 1992):

²⁵ Նույն տեղում, էջ 59, 417-460: Էրզրումի գավառակում մարդահամարը կատարվել է 1913 թ. ամռանը (օգոստոսի 12-31), անմիջական կատարողն էր «Ազգագրական մասնաժողովը» (տե՛ս Բուեան Յ., *Բարձր Հայք*, հատոր Ա, *Կարին քաղաքը*, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1925, էջ 86):

1914թ. ամռանը Արևմտյան Հայաստան ուխտագնացություն է կատարել ռուսահպատակ հայ հոգևորական Ռ. Բեկզուլյանցը: Իր ճանապարհորդությանը նվիրված գրքում հեղինակը գետեղում է նաև 1914 թ. Կարնո առաջնորդարանի մարդահամարի ցուցակը, որի տվյալները փոքր-ինչ տարբերվում են վերոնշյալ թվերից: Ըստ Ռ. Բեկզուլյանցի՝ նահանգի հայ բնակչության թիվն էր 196,230, որից

Աղյուսակ 3. Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակն ըստ հայոց պատրիարքարանի տվյալների, 1878-1914թթ.

	Վարչական միավոր	1880թ.	1882թ.	1902-10թթ.	1912թ.	1914թ.
1	Էրզրումի գավառ	-	-	152,500	163,000	138,526
2	Երզնկայի գավառ	-	-	35,700	32,000	37,612
3	Բայազետի գավառ	-	-	15,200	20,000	26,251
	Ընդամենը	136,147	280,000	203,400	215,000	202,389

Մեծ եղեռնի նախօրյակին Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակին վերաբերող հայոց պատրիարքարանի տվյալները (203,000-215,000 շունչ) շուրջ 1,5 անգամ բարձր են օսմանյան տվյալից (136,618 շունչ) և այդ առումով շատ ավելի մոտ իրականությանը, սակայն գավառակ առ գավառակ պատրիարքարանի տվյալների քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք որոշ դեպքերում զերծ չեն թերություններից²⁶:

§ 2. Հայկական այլ աղբյուրների վիճակագրական տվյալները

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի հայ ուսումնասիրողներից նահանգի հայ բնակչության վերաբերյալ ամբողջական վիճակագրական տվյալներ են հաղորդում Վահան վարդապետ Պարտիզակցին, Ալեքսանդր Երիցյանը, Մ. Ավետիսյանը, Ա. Դոն և այլք:

Ըստ Վահան Պարտիզակցու՝ 1879թ. լույս տեսած «Խոսք զՀայրենեաց» աշխատությանը կից վիճակագրության՝ նահանգի հայ բնակչության թիվն էր 170,000 շունչ²⁷: 1880թ. նոյեմբերի 15-ին «Մասիս» թերթում հրապարակվում է Վահան Պարտիզակցու վիճակագրական մեկ այլ ցուցակ, որի համաձայն՝ նահանգն ուներ 17,900 տուն հայ բնակչություն²⁸: Հեղինակը նշում է, որ վիճակագրությունը քաղել է «կէս պաշ-

5,723-ը ժամանակավորապես բացակայում էին (տե՛ս Бекгульянц Р., *По Турецкой Армении. Впечатления от поездки летом в 1914 году*, Ростов на Дону. Типография Я. М. Искандарова, 1914, էջ 68). Ռ. Բեկգուլյանցը Կեռնանիս և Ալաշկերտ քաղաքների բնակչության թվաքանակի մասին տվյալները (2,821 շունչ) վերցրել է Ա-Դոյից՝ ստանալով հանրագումար թիվը՝ 200,278 շունչ:

Գ. Բադալյանի կարծիքով Ռ. Բեկգուլյանցի կողմից բերվող վիճակագրական աղյուսակի տվյալները պատրիարքարանի 1913-14թթ. մարդահամարի նախնական տարբերակն են (տե՛ս Բադալյան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 221):

²⁶ Հայոց պատրիարքարանի վերոնշյալ հինգ տվյալներից այն հիմքերը, որոնց վրա կատարվել են հաշվումները, այսինքն՝ մարդահամարների ամբողջական գյուղացուցակներն առկա են միայն 1878-80թթ. և 1913-14թթ. համար: Օսմանյան մարդահամարների դեպքում գյուղացուցակներն ընդհանրապես բացակայում են և առ այսօր հայտնի չեն անգամ թուրքական պատմագրությանը:

²⁷ Տե՛ս Պարտիզակցի Վ., *Խոսք զՀայրենեաց*, Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Գ. Փալազաշեան, 1911, էջ 49 (տվյալների բաշխումն ըստ գավառների տե՛ս աղյուսակ 4):

²⁸ Տե՛ս «Վիճակագիր Հայոց ի Թուրքիա», «Մասիս», 1880թ., նոյեմբեր 15/27 (տե՛ս նաև աղյուսակ 4):

տօնական կամ անձնական կերպով գտած աղբիւրներէ»²⁹: Ըստ Վահան Պարտիզակցու՝ հայ բնակչության հստակ թվաքանակ տալ անկարելի է, «վասնզի Թուրքիոյ մէջ անձ համբերը անհնար է, ո՛չ Օսմանեան պետութիւնը եւ ո՛չ ազգային որեւէ իշխանութիւն կարող է առ այդ»: Հեղինակի դիտարկմամբ մեկ տան շնչերի միջին թիվը գյուղերում պէտք է ընդունել 8, իսկ քաղաքներում՝ 5-6 շունչ, ընդհանուր միջինը՝ 7 շունչ³⁰:

Հայ ուսումնասիրող Ա. Երիցյանցի՝ 1880թ. կազմած վիճակագրությամբ նահանգն ուներ 176,490 շունչ հայ բնակչություն³¹: Հեղինակն իր հաշվարկները կատարելիս որպէս աղբյուր օգտագործել է զինապարտների և աշարի³² զանձման ցուցակները, Էրզրումի առաջնորդարանի արխիվի նյութերը, թուրքական նահանգային սպանմաններից³³ և այլ տպագիր աղբյուրներից քաղված տվյալներ:

1890թ. Օսմանյան կայսրության, այդ թվում և Էրզրումի վիլայեթի ազգաբնակչության վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ է հաղորդում հայ ուսումնասիրող Մ. Ավետիսյանը, որոնց համաձայն՝ նահանգում բնակվում էր 420,000 հայ³⁴:

1912թ. լույս է տեսել հայ պատմաբան, տնտեսագետ և վիճակագիր Ա.-Դոյի «Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները» ուսումնասիրությունը, որտեղ հեղինակը ներկայացնում է Էրզրումի վիլայեթի վիճակագրական պատկերը 1909թ. Արևմտյան Հայաստան կատարած իր ճանապարհորդության ընթացքում հավաքած նյութերի հիման վրա: Ա.-Դոն իր վիճակագրությունը կազմելիս հիմնականում օգտվել է առաջնորդարաններում պահվող տարբեր ցուցակներից: Ըստ Ա.-Դոյի՝ նահանգի հայ բնակչության թիվն էր 159,593 շունչ³⁵:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Տե՛ս «Մասիս», 1881թ., փետրվար 5/17: 1880-ական թթ. սկզբներին հայկական բարեփոխումների անցկացման շուրջ ակտիվ քննարկումների փուլում Վահան Պարտիզակցին արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ է տրամադրել նաև Օսմանյան Թուրքիայում անգլիացի և իտալացի դիվանագետներին: Մասնավորապես, համաձայն Տրապիզոնում Բուալիայի հյուպատոս Սոլանելլիի տվյալների (1881թ.)՝ նահանգում կար 17,200 տուն հայ, այդ թվում՝ Էրզրումի գավառ՝ 10,600, Երզնկայի գավառ՝ 5,100 և Բայազետի գավառ՝ 1,500 տուն: Ինչպես նշում է Սոլանելլին, վիճակագրական տեղեկությունները նրան տրամադրվել է «հատուկ առաքելությամբ մը շրջող անձն մը գրեթե հայերեն բնակուած Տաճկաստանի ամեն գավառներուն մէջ, ուստի և բնականապես մեծագույն ճշտության երևույթ ունի» (տե՛ս Սոլանելլի Կ., Տեսություն ի վերայ գավառաց Հայաստանի, «Բազմավեպ», 1882, հ. 40, էջ 291: Անգլիացի դիվանագետներին Վահան Պարտիզակցու հաղորդած տվյալները տե՛ս British documents..., էջ 131):

³¹ Տե՛ս Ерицов А., *Опыт статистического очерка народонаселения Турецкой Армении*, Тифлис, Тип. Глав. Упр. Наместника Кавказскаго, 1881, էջ 29-35 (տե՛ս նաև աղյուսակ 4):

³² Հարկի տեսակ Օսմանյան կայսրությունում:

³³ Նահանգային իշխանությունների կողմից հրատարակվող տարեգրքեր, որոնք տեղեկություններ էին պարունակում տվյալ նահանգի սահմանների և վարչատարածքային բաժանման, բնակավայրերի, բնակչության թվաքանակի, կառավարման մարմինների մասին:

³⁴ Տե՛ս Մ. Ա., Թուրքիայի հայերն եւ իրենց դրացիներ, Մարսել, տպ. Մ. Փորթուգալեանի, 1890, էջ 44 (տե՛ս նաև աղյուսակ 4): Հեղինակը նշում է, որ վիճակագրական աղյուսակը կազմելիս օգտվել է թուրքական, հայկական և արևմտյան մի շարք աղբյուրներից, այդ թվում «Թուրքաց 1878ի Սալնամեն եւ 1889ին երկրին մէկ մասին պաշտօնապէս շինուած ազգահամարը, Ազգային պատրիարքարանի պաշտօնեաների տեղեկագիրները, եւրոպական մի քանի կարեւոր աշխարհագիրների վիճակագրութիւնները եւ աղոնց վրայ աւելցունելով ստացուած նորագոյն ծանօթութիւններ» (նույն տեղում, էջ Թ):

³⁵ Տե՛ս Ա.-Դո, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, տպ. «Կուլտուրա», 1912, էջ 226-227 (տե՛ս նաև աղյուսակ 4):

Աղյուսակ 4. 1878-1914թթ. Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ հայկական ոչ պաշտոնական աղբյուրների վիճակագրական տվյալները

	Էրզրումի գավառ	Բայազետի գավառ	Երզնկայի գավառ	Գումար
1879թ., Վ. Պարտիզակցի	120,000		50,000	170,000
1880թ., Վ. Պարտիզակցի	12,800 (տուն) ³⁶	1,500 (տուն) ³⁷	3,600 (տուն) ³⁸	17,900 (տուն)
1880թ., Ա. Երիցյանց	89,916	10,354	76,220	176,490
1890թ., Մ. Ավետիսյան	390,000		30,000	420,000
1909թ., Ա-Դո	117,817	25,095	16,681	159,593

Վերոնշյալ տվյալներից արժեքավոր աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն և կարող են օգտագործվել համապատասխան ժամանակաշրջանին վերաբերող հայոց պատրիարքարանի վիճակագրությունը ճշտելու համար թերևս միայն Երիցյանցի և Ա-Դոյի տվյալները, քանի որ միայն դրանք են պարունակում գյուղացուցակներ³⁷: Որոշակի արժեք են ներկայացնում Վահան Պարտիզակցու ըստ թեմերի տվյալները, քանի որ հեղինակը նշում է տվյալ թեմում հաշվառված հայաբնակ բնակավայրերի թիվը, ինչը հնարավորություն է տալիս այն համեմատելու եկեղեցական ծագում ունեցող այլ վիճակագրական ցուցակների հետ:

դ. Ռ-ուս և արևմտյան հեղինակների վիճակագրական տվյալները Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ

Նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ վիճակագրական ամբողջական տվյալներ են պարունակում անգլիական և ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցիչների (հյուպատոսների) զեկույցները, ռազմական հետախույզների տեղեկագրերը: Օտարերկրյա ճանապարհորդների և ուսումնասիրողների վիճակագրական տվյալներից լայն տարածում է գտել Վիտալ Քիների վիճակագրությունը:

Ըստ Վ. Քիների վիճակագրության՝ նահանգի հայ բնակչության թիվը կազմում էր 134,967 շունչ⁴⁰:

³⁶ Այդ թվում՝ Կարինի թեմ (Սպեր, Կիսկիմ, Նարման, Խոտորջուր)՝ 84 հայաբնակ գյուղ, 7000 տուն, Բաբերդի թեմ՝ 22 գյուղ, 900 տուն, Բասենի թեմ՝ 34 գյուղ, 1500 տուն, Դերջանի թեմ՝ 43 գյուղ, 1200 տուն, Քողիի թեմ՝ 64 գյուղ, 2200 տուն:

³⁷ 33 հայաբնակ գյուղ:

³⁸ Այդ թվում՝ Երիզա՝ 35 հայաբնակ գյուղ, 2500 տուն, Կամախ՝ 26 գյուղ, 1100 տուն:

³⁹ Բացի դրանից, քանի որ առաջնորդարանների տեղեկագրերը, որոնցից Ա-Դոն քաղել է իր տվյալները, մեզ չեն հասել (չի բացառվում, որ դրանք առաջնորդարանների դիվանատների այլ փաստաթղթերի հետ Մեծ եղեռնի ժամանակ մատնվել են անտերության, ոչնչացվել կամ անհետացել են), «Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները» երկը ձեռք է բերում սկզբնաղբյուրի նշանակություն:

⁴⁰ Stén Cuinet V., *La Turquie d'Asie*, v.1, Paris, Ernest Leroux editeur, 1892, էջ 137 (տե՛ս նաև՝ աղյուսակ 5). Քիների տվյալները օգտագործել է նաև Ֆրանսիայի արտգործնախարարությունը՝ զետեղելով դրանք «Դեղին գրքում» (տե՛ս *Documents diplomatiques: affaires arméniennes; projets de reforme dans l'Empire ottoman 1893-1897*, Paris, Imprimerie nationale, 1897, էջ 1-8):

Օսմանյան կայսրության և մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ 1880-90-ական թթ. բրիտանացի դիվանագետների կողմից կատարված հաշվումները հանրագումարի են բերված «Քուրդիստանում» Մեծ Բրիտանիայի նախկին հյուպատոս գեղապետ Վիլյամ Էվերեթի կողմից 1895թ. մայիսին պատրաստած զեկուցագրում⁴¹։ Էվերեթը նշելով, որ վիճակագրական տվյալներն իրար հակասում են, Էրզրումի նահանգի համար հաղորդում է 134,902 հայ բնակչության մասին, որից 10,000-ը՝ կաթոլիկ, 905-ը՝ բողոքական⁴²։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Էրզրումի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ են հաղորդում նաև ժուսական դիվանագիտական աղբյուրները։ Այսպես, ըստ Էրզրումում Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոս Շտիրների՝ Կ. Պոլսում ժուս դեսպանին հասցեագրված 1912թ. նոյեմբերի 19-ի հեռագրի, նահանգում բնակվում էր 210,000 հայ⁴³։ Էրզրումում Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոս Ադամովի տվյալներով 1914թ. նահանգն ուներ շուրջ 200,000 հայ բնակչություն⁴⁴։

Աղյուսակ 5. Ռուս և արևմտյան հեղինակների վիճակագրական տվյալները Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ (1878-1914թթ.)

Վարչական միավոր	1892թ. Քինե	1895թ. Էվերեթ	1912թ. Շտիրներ	1914թ. Ադամով
Էրզրումի գավառ	89,944	104,006	-	-
Երզնկայի գավառ	34,518 ⁴⁵	24,896	-	-
Բայազետի գավառ	10,505	6,000	-	-
Ընդամենը	134,967	134,902	210,000	200,000

Վերոնշյալ հեղինակներից Վ. Քինեն և Վ. Էվերեթը իրենց հաշվարկները հիմնում են թուրքական տվյալների վրա, Շտիրների և Ադամովի տեղեկությունների աղբյուրը հայտնի չէ, թեև նրանք ըստ էության երկրորդում են նույն թվականներին Հայկական հարցի վերաբացման կապակցությամբ հայոց պատրիարքարանի հրապարակած տվյալները։ Հատկանշական է, որ վերոնշյալ բոլոր հեղինակները Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի իրենց հաշվումներում անհրաժեշտ են համարել թուրքական վիճակագրական տվյալների համեմատ ավելացնել հայերի թիվը շուրջ 30-100%-ով։

⁴¹ Տե՛ս CAB 37/38/26 (*Report on the population of Asia Minor and the Turkish Provinces to the eastward, compiled by Colonel William Everett, C.M.G., Assistant Adjutant-General, Intelligence Division, War Office, formerly Her Majesty's Consul for Kurdistan, May 11, 1895*):

⁴² Էվերեթը նաև առանձին նշում է Երզնկայի սանջակի հայ բնակչության թվաքանակը՝ 29,272 շունչ (նույն տեղում, էջ 23)։

⁴³ Տե՛ս *Сборник дипломатических документов...*, էջ 275։

⁴⁴ Տե՛ս Минорский В. Ф. , *Курды. Заметки и впечатления*, Петроград, Типогр. В.Киршбаума, Дворц. пл., д. М-ва финансов, 1915, էջ 5։

⁴⁵ Երզնկայի սանջակի վիճակագրության մեջ Քինեն ընդգրկել է նաև Բաբերդի և Սպերի տվյալները։

Ե. Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին՝ ըստ գավառակների

Մեծ եղեռնի նախօրյակին նահանգի հայ բնակչության թվաքանակը որոշելու համար ելակետային ենք ընդունում հայոց պատրիարքարանի՝ 1914թ. վիճակագրությունը՝ այն ճշտելով օժանդակ արժանահավատ նյութերի միջոցով, որոնք են՝ փախստականների հաշվառման ցուցակները, Մեծ եղեռնը վերապրածների կողմից հաղորդվող տվյալները, ռուսական զորքերի կողմից Էրզրումի գրավումից անմիջապես հետո՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հանձնակատար եկեղեցական պաշտոնյաների կողմից 1916թ. վերջերին և 1917թ. սկզբներին կազմված վիճակագրական ցուցակները⁴⁶:

1. Էրզրումի գավառ

§ 1.1. Էրզրումի գավառակ

Ըստ հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալների՝ գավառակի 43 հայաբնակ բնակավայրերում ապրում էր 37,480 շունչ հայ (6,355 տուն)⁴⁷: Այս տվյալի համադրումը Մեծ եղեռնը վերապրածներից քաղած տեղեկությունների հետ ցույց է տալիս, որ պատրիարքարանը թերհաշվառել է Էրզրումի գավառակի հայ բնակչությանը: Այսպես, համաձայն «Կարնո և շրջանի հոգևոր տեսուչ» Զավեն վարդապետի⁴⁸ 1916թ. դեկտեմբերին կազմած վիճակագրության՝ Մեծ եղեռնի նախօրյակին գավառակի 37 գյուղերում (առանց Էրզրում քաղաքի) բնակվել է 35,578 շունչ հայ⁴⁹:

Պատրիարքարանի տվյալներից բարձր է նաև Մեծ եղեռնը վերապրածների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա 1917թ. Ամատունու⁵⁰ կողմից կազմված վիճակագրությունը: Ստորև համեմատենք Պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի, Զավեն վարդապետի և Ամատունու ցուցակներում առկա մի քանի բնակավայրերի տվյալները:

⁴⁶ Ռուսական զորքերի կողմից Կարինն ու Երզնկան գրավելուց հետո՝ 1916թ. վերջին – 1917թ. սկզբին, Էրզրումի նահանգի մի քանի գավառների և գավառակների վերաբերյալ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հանձնարարությամբ տեղեկագրեր են կազմվում, որտեղ նաև առանձին ուշադրություն է դարձվում նախքան պատերազմը տվյալ գավառի/գավառակի հայ բնակչության վիճակագրությանը: Նշված տեղեկագրերում առկա տվյալները հիմնված են վերապրած և իրենց նախկին բնակության վայրեր վերադարձած փախստական բնակչության հարցաքննության արդյունքում ստացված տեղեկությունների վրա:

⁴⁷ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 429, այդ թվում Էրզրում քաղաքում՝ 2,470 տուն հայ, 11,735 շունչ: Կարնո գավառակի համար 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալները իրենց երկերում զետեղում են նաև Հակոբ Քոսյանը (տե՛ս Քոսեան Յ., *նշվ. աշխ.*, էջ 86-90) և Ղազար-Չարըզը (տե՛ս Ղազար-Չարըզ, *Հուշամատեն Բարձր Հայրի. Կարինսպատում, Պէրյութ, Մշակ, 1957, էջ 3*):

⁴⁸ Զավեն վարդապետ Մահտեսի Բաբայանը այդ պաշտոնը ստանձնել է 1916 թ. առանց՝ ռուսական զորքերի կողմից Էրզրումի և Երզնկայի գրավումից հետո: 1917 թ. նա օծվել է եպիսկոպոս: Զավեն վարդապետը նաև Կարինում «Եղբայրական օգնության միության» ներկայացուցիչն էր (տե՛ս Ղազար-Չարըզ, *նշվ. աշխ.*, էջ 499):

⁴⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 142, թ. 36-41: Այդուսակը կազմվել է տեղի հայ բնակչության մնացորդների, վերադարձած փախստականների հարցաքննության արդյունքների հիման վրա: Հետաքրքիր է, որ իր զեկուցագրում Զավեն վարդապետը նաև նշում է, որ նախքան պատերազմը Կարնո ամրոցը նահանգն ունեցել է մոտ 230,000 հայ ազգաբնակչություն, որից 1917-ի դրությամբ մնացել է շուրջ 32,000-ը (նույն տեղում, թ. 28):

⁵⁰ Ամատունին այն զործակատարներից մեկն էր, որոնք 1916-17թթ. Հայ հեղափոխական դաշնակցության Բաքվի կոմիտեի հանձնարարությամբ տեղեկություններ են հավաքել հայ փախստականների շրջանում Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության կոտորածների կազմակերպման և իրականացման վերաբերյալ: Ամատունու և այլ հավաքագրողների առջև մասնավորապես նպատակ էր դրված «ճշտել վերջին պատերազմի պատճառով Թուրքիայում հայերի ունեցած զոհերի քանակը, նիպական կորուստների ծաւալը, կուտուրական վնասի չափը, այլև գծել հայերի կրած սարսափների ու տանջանքների իսկական մերկ պատկերը» (տե՛ս *Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու, գլխավոր խմբագիր՝ Ա. Լիբաբյան, հատոր I, Վանի նահանգ, Եր., Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012, էջ 4*):

Աղյուսակ 6. Կարնո գավառակի մի քանի գյուղերի հայ բնակչությունը Մեծ եղեռնի նախօրյակին

	Բնակավայր	1913-14թթ. Հայոց պատրիարքարան ⁵¹		1916թ. Զավեն վարդապետ	1917թ. Ամատունի ⁵²	
		տուն	շունչ	շունչ	տուն	շունչ
1	Ապլինտի	27	170	200	25	235
2	Գեղախոռ	45	350	550	48	500
3	Գրիչք	74	704	700	76	650
4	Թարգունի	75	637	800	75	840
5	Թվանջ	45	660	1,000	-	695
6	Իլիջա	66	635	800	85	1,080
7	Կան	317	2,600	5,000	300	5,000
8	Կրճնկոց	30	240	300	26	350
9	Հինձք	120	1,210	2,000	196	2,225
10	Մուտուրկու	148	1,160	1,900	180	2,050
11	Նորաշեն	25	170	240	25	240
12	Շխնոց	56	449	715	75	700
13	Չիֆթլիկ	200	1,625	3,000	250	2,700
14	Պատիշեն	40	403	600	40	520
15	Սալաձոր	27	180	250	35	260
16	Ումուտում	90	900	1,000	80	750
17	Օձնի	200	1,580	4,000	300	3,000
	Ընդամենը	1,585	13,673	23,055	1,816	21,795

Պատրիարքարանի և վերապրածների հաղորդած վերոնշյալ տվյալների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ վերապրածները շուրջ 20%-ով ավելի բարձր են նշում տների թիվը, իսկ շնչերի թիվը բարձր է մի դեպքում (Ամատունի)՝ շուրջ 60, մյուս դեպքում (Զավեն

⁵¹ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 429-433:

⁵² Տե՛ս Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու, գլխավոր խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, հատոր III, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքրի, Սերաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք, Եր., Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012, էջ 414-419:

վարդապետ)՝ շուրջ 68%-ով: Մեկ տանը, ըստ պատրիարքարանի տվյալների, հասնում է միջինը 8.6 շունչ, իսկ ըստ Ամատունու՝ 12 շունչ⁵³:

Հիմք ընդունելով վերոնշյալը՝ գտնում ենք, որ Մեծ եղեռնի նախօրյակին գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը կազմել է շուրջ 53,000 շունչ, որից 18,000-ը՝ Էրզրում քաղաքում⁵⁴, 35,000-ը՝ գավառակի հայաբնակ գյուղերում⁵⁵:

§ 1.2. Խնուսի գավառակ

Հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալներով գավառակի 25 հայաբնակ բնակավայրերում կար 2,732 տուն հայ՝ 21,382 շունչ բնակչությամբ⁵⁶:

Մեծ եղեռնի նախօրյակին Խնուսի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ հայոց պատրիարքարանի տվյալներն էականորեն չեն տարբերվում վերապրածների վկայությունների հիման վրա կազմված վիճակագրություններից: Դրանք են՝

1. Խնուսի Եղիշե Մելիքյանի գյուղացուցակը՝ 34 հայաբնակ գյուղ՝ 25,000 բնակչությամբ⁵⁷,
2. 1915թ. Մանազկերտի առաջնորդական փոխսնորդ Հովհաննես քին. Տ. Ավետիսյանի կազմած ցուցակը՝ 27 հայաբնակ գյուղ՝ 2,915 տուն բնակչությամբ⁵⁸,
3. Ն. Մարտիրոսյանի ցուցակը՝ 34 հայաբնակ գյուղ, 2,991 տուն՝ 22,344 հայ բնակչությամբ⁵⁹:

Հաշվի առնելով աղբյուրների համաձայնությունը՝ կարելի է իրականությանը մոտ համաբերել, որ Մեծ եղեռնի նախօրյակին Խնուսի գավառակն ուներ շուրջ 22,000 հայ բնակիչ⁶⁰:

§ 1.3. Քըղիի գավառակ

Համաձայն հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալների՝ գավառակի 51 հայաբնակ բնակավայրերում հաշվառվել էր 19,859 շունչ հայ⁶¹:

Ըստ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի «Հայոց եկեղեցի» երկում զետեղված վիճակագրական

⁵³ Որպես կանոն՝ պատրիարքարանի տվյալներից ավելի բարձր են նաև արևմտահայկական հայրենակցական միությունների՝ իրենց ծննդավայրերի մասին հրատարակած ուսումնասիրություններում (դրանք հիմնականում կազմվում էին վերապրածների կողմից կամ նրանց տեղեկությունների հիման վրա) զետեղված թվերը: Այսպես, համաձայն Էրզրումի գավառակի Ձիթող գյուղի պատմությանը նվիրված երկի տվյալների, Մեծ եղեռնի նախօրյակին այն ուներ շուրջ 300 տուն, 3,000 շունչ հայ բնակչություն (տես Կոճողզեան-Հովհաննիսեան Վ., *Ձիթող դաշտի Կարնոյ, Պէյրոյթ, Համազգային*, 1972, էջ 68), համեմատության համար՝ պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալներն են՝ 230 տուն, 2,066 շունչ:

⁵⁴ Տես Կիրակոսյան Զ., *Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը*, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1967, էջ 342:

⁵⁵ Համեմատության համար, ըստ օսմանյան վիճակագրական տվյալների, 1914թ. գավառակն ուներ 34,542 շունչ հայ բնակչություն (տես Karpat, *նշվ. աշխ.*, էջ 170):

Ա-Դոն (1909թ.) Էրզրում քաղաքի և Կարնո դաշտի 51 հայաբնակ գյուղերի համար հաղորդում է 5,268 տուն հայ՝ 34,376 շունչ բնակչությամբ (տես Ա-Դո, *նշվ. աշխ.*, էջ 173, 226): Որպես իր տվյալների աղբյուր՝ ուսումնասիրողը նշում է Կարնո առաջնորդարանի քարտուղար Վ. Սանդյանին: Արդյունքը ստացել է տների թիվը քաղաքի համար բազմապատկելով 6-ով, գյուղերի համար՝ 7-ով:

⁵⁶ Տես Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 434: Գյուղացուցակը տես նաև Թեոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտալի 1915 տարիին*, Նիւ Եորք, 1985, էջ 546-547:

⁵⁷ Տես Մելիքեան Ե., *Վիճակագիր Խնուս (Հարք) գավառի*, New York, Yevrad press, 1943, էջ 11, 14-15:

⁵⁸ Տես «Արարատ», 1915, հուլիս, էջ 463: Հովհաննես Տեր-Ավետիսյանը Գևորգ 5-րդ կաթողիկոսին հասցեագրած 1915թ. մայիսի 28-ի իր նամակում Խնուսի հայ ծխերի համար նշում է մի փոքր այլ թիվ՝ 3,222 (տես Ներսիսյան Մ., Նյութեր հայկական կոտորածների մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, N1, էջ 89):

⁵⁹ Տես «Վան-Տոսպ», 1916, N 15, էջ 9:

⁶⁰ 1914թ. օսմանյան տվյալները Խնուսի գավառակի համար տալիս են 7,779 շունչ հայ (Karpat, *նշվ. աշխ.*, էջ 170):

⁶¹ Տես Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 435-437: Գյուղացուցակը տես նաև՝ Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 545-546:

աղյուսակի (տվյալները վերաբերում են 1902թ.)՝ Քրդիի թեմն իր 56 բնակավայրով (մոտավորապես համապատասխանում է գավառակի տարածքին) ուներ շուրջ 25,000 հայ բնակչություն⁶²:

Ա-Դոն (1909թ.) գավառակի 50 հայաբնակ բնակավայրի համար հաղորդում է 2,676 տուն, 18,705 շունչ հայ բնակչություն⁶³:

Գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի մասին տվյալներ են պարունակում 1916-17թթ. ընթացքում կազմված հետևյալ փաստաթղթերը.

1. Գարեգին Թուրքիյանի կողմից 1917թ. սկզբին կազմված «Քրդիի գավառակի տեղեկագիրը», որի համաձայն՝ 1908թ. գավառակն ուներ շուրջ 27,000 շունչ հայ բնակչություն⁶⁴:
2. Վերապրած բնիկ քղեցի Նազարեթ Փոստոյանի վկայությունը, համաձայն որի գավառակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին ունեցել է 4,537 տուն՝ 33,177 հայ բնակչությամբ⁶⁵:
3. Վերապրածների վկայությունների հիման վրա Ամատունու կազմած գյուղացուցակը, որի տվյալներով գավառակի 49 հայաբնակ բնակավայրերում կար 33,336 շունչ ընդհանուր բնակչություն, որը բաժին էր ընկնում 4,981 տուն հայի (28,963 շունչ) և 752 տուն քրդի (4,373 շունչ)⁶⁶:
4. 1916թ. դեկտեմբերի 5-ին կազմված վիճակագրական ցուցակով գավառակի 51 հայաբնակ բնակավայրերում Մեծ եղեռնի նախօրյակին կար 3,535 տուն հայ՝ 25,685 շունչ բնակչությամբ⁶⁷:

Կիրառելով վերոնշյալ յոթ տվյալներից միջին թիվը հանելու մեթոդը՝ գտնում ենք, որ Մեծ եղեռնի նախօրյակին գավառակում բնակվել է շուրջ 25,500 հայ⁶⁸:

Յ 1.4. Դերջանի գավառակ

Հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալներով գավառակի 41 հայաբնակ բնակավայրերում ապրում էր 11,690 հայ⁶⁹:

Մաղաքիա արք. Օրմանյանի տվյալների համաձայն (1902թ.)՝ Դերջանի թեմը (մոտավորապես համապատասխանում է գավառակի տարածքին) իր 38 հայաբնակ բնակավայրերով ուներ շուրջ 15,000 հայ բնակչություն⁷⁰:

Ինչպես կարելի է տեսնել, 1913-14թթ. մարդահամարի թիվը ավելի վաղ շրջանին վերաբերող Օրմանյանի տվյալի համեմատ ցածր է, ինչը վկայում է հայ բնակչության թերհաշվառման մասին:

Դա են հաստատում նաև 1917թ. սկզբներին Կարինի առաջնորդարանի և Գարեգին

⁶² Որից 1000-ը՝ բողոքական հայեր (Օրմանեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 261):

⁶³ Տե՛ս Ա-Դո, *նշվ. աշխ.*, էջ 192: Տեղեկությունները քաղել է Կարինի առաջնորդարանից: Մեկ տան վրա հաշվում է 7 շունչ:

⁶⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 126, թ. 8: Թուրքիյանը (ծնունդով քղեցի) գրում է, որ 1908-ին օսմանյան երեսիփոխանական ընտրությունների առիթով անձամբ շրջել է Քրդիի գավառակի հայաբնակ բնակավայրերով և կարողացել է ճշգրտորեն ուսումնասիրել «ժողովրդի բարքերն ու սովորությունները» (նույն տեղում):

⁶⁵ Տե՛ս Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում..., հ. III, էջ 123-148: Տե՛ս նաև Զատիկյան Հ., Կարինի նահանգի Քրդիի գավառակը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», N1 (101), 2003, էջ 178:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 157-158: Ըստ ցուցակի՝ շնչերի թվի հաշվարկը կատարվել է մեր կողմից:

⁶⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 161, թ. 8-9 (հաշվումները կատարվել են մեր կողմից ըստ գյուղացուցակի): Այս տվյալը երկրորդում է սփյուռքահայ ուսումնասիրող Ղազար Չարբզը, համաձայն որի գավառակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին ուներ շուրջ 25,500 հայ բնակչություն (տե՛ս Ղազար-Չարբզ, *նշվ. աշխ.*, էջ 3):

⁶⁸ Ըստ օսմանյան վիճակագրական տվյալների՝ 1914թ. Քրդիի գավառակում կար 13,621 շունչ հայ (տե՛ս Karpat, *նշվ. աշխ.*, էջ 170):

⁶⁹ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 437-438: Հմմտ.՝ Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 546-547:

⁷⁰ Տե՛ս Օրմանեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 261:

Թուրիկյանի կողմից պատրաստված Դերջանի գավառակի վիճակագրական երկու առանձին գյուղացուցակները⁷¹: Այսպես,

1. ըստ Կարինի առաջնորդարանի ցուցակի՝ գավառակը նախքան պատերազմը ուներ 2,004 տուն հայ՝ 20,272 շունչ բնակչությամբ⁷².
2. Գարեգին Թուրիկյանի ցուցակով գավառակի 37 հայաբնակ բնակավայրերում ապրում էր 23,519 հայ⁷³:

Ինչպես տեսնում ենք, վերապրածներից հավաքված տեղեկությունների հիման վրա կազմված այդ գյուղացուցակների տվյալներով Մեծ եղեռնի նախօրյակին գավառակում բնակվում էր շուրջ 1,5-2 անգամ ավելի մարդ, քան հաշվառված էր պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի ընթացքում:

Կիրառելով վերոնշյալ չորս աղբյուրների տվյալների համադրման և միջին թիվը հանելու մեթոդը՝ կարելի է եզրակացնել, որ Մեծ եղեռնի նախօրյակին գավառակն ունեցել է շուրջ 18,000 հայ բնակչություն⁷⁴:

§ 1.5. Բաբերդի գավառակ

Հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալներով գավառակի 30 հայաբնակ բնակավայրերում կար 2,685 տուն⁷⁵՝ 17,914 հայ բնակչությամբ⁷⁶:

Ըստ Մաղաթիա արք. Օրմանյանի տվյալների (1902թ.)՝ Բաբերդի թեմի (մոտավորապես համապատասխանում է գավառակի տարածքին) 30 հայաբնակ բնակավայրերի հայ բնակչությունը շուրջ 17,000 շունչ էր⁷⁷:

Օրմանյանի և 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալներն էապես չեն տարբերվում իրարից, ինչը վկայում է, որ դրանք մոտ են իրականությանը: Դա են հաստատում վերոնշյալ տվյալներից անկախ 1917թ. կազմված երկու վիճակագրական գյուղացուցակները.

1. ըստ «Բաբերդի շրջանի համառոտ տեղեկագրի» տվյալների՝ գավառակի 30 հայաբնակ բնակավայրերում նախքան պատերազմը ապրում էր 18,296 հայ⁷⁸:
2. Գարեգին Թուրիկյանի կողմից 1917թ. սկզբներին կազմված հայ բնակչության վիճակացույցի տվյալներով Բաբերդի գավառակում Առաջին աշխարհամարտից առաջ բնակվում էր 20,365 հայ (2,600 տուն)⁷⁹:

Այս տվյալներին համահունչ է Բաբերդի հայության պատմությանը նվիրված առանձին ուսումնասիրության հեղինակ Բաբկեն Արսլանյանի թիվը՝ 18,000 հայ⁸⁰:

⁷¹ Պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 159):

⁷² Նույն տեղում, թ. 11-12: Հաշվումները կատարվել են մեր կողմից՝ ըստ գյուղացուցակի:

⁷³ Նույն տեղում, թ. 5-10: Հաշվումները կատարվել են մեր կողմից՝ ըստ գյուղացուցակի:

⁷⁴ Ըստ 1914թ. օսմանյան տվյալների՝ գավառակն ուներ 7,401 շունչ հայ բնակչություն (տե՛ս Karpat, *նշվ. աշխ.*, էջ 170):

Ա-Դոյի (1909թ.) տվյալներով գավառակի 31 հայաբնակ բնակավայրերում կար 1,304 տուն հայ՝ 9,128 շունչ բնակչությամբ (տե՛ս Ա-Դօ, *նշվ. աշխ.*, էջ 190): Ա-Դոյի տեղեկությունների աղբյուրը Կարինի առաջնորդարանն է:

⁷⁵ Տե՛ս Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 546:

⁷⁶ Տե՛ս Бекгульянц, *նշվ. աշխ.*, էջ 68: Գևորգյանը հաղորդում է 2,102 տուն (տվյալը վերցրել է Ա-Դոյից), 17,060 շունչ հայ (տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 439):

⁷⁷ Տե՛ս Օրմանեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 261:

⁷⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 165, թթ. 4-5: Հաշվումները կատարվել են մեր կողմից՝ ըստ փաստաթղթում առկա գյուղացուցակի տվյալների:

⁷⁹ Այդ թվում՝ 450 տուն, 2,500 շունչ՝ Բաբերդ քաղաքում (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 146, թ. 2): Համագումար թիվը ստացվել է մեր կողմից՝ ըստ փաստաթղթի գյուղացուցակի տվյալների:

⁸⁰ Տե՛ս Արսլանեան Բաբգէն Քինյ., *Բաբերդ եւ իր շրջակայքները*, Փարիզ, «Արաքս» տպ., 1954, էջ 15:

Կիրառելով վերոնշյալ բոլոր տվյալներից միջին թիվը հանելու մեթոդը՝ տեսնում ենք, որ Մեծ եղեռնի նախօրյակին գավառակն ունեցել է շուրջ 18,500 հայ բնակչություն⁸¹:

§ 1.6. Սպերի գավառակ

Ըստ հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի՝ գավառակի 17 հայաբնակ բնակավայրերում հաշվառվել էին 459 տուն, 2,602 հայ բնակիչ⁸²:

1913-14թթ. մարդահամարի տվյալներն օսմանյան վիճակագրական տվյալներից ցածր են⁸³, ինչը դրանց թերի լինելու ամուր փաստարկ է: Դրա մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ, ըստ պատրիարքարանի տվյալների, մեկ տանը հասնում է միջինը 5,6 շունչ, ինչը ցածր է Էրզրումի գավառի այլ գավառակների համապատասխան ցուցանիշից (6-8 շունչ): Նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող այլ տվյալների բացակայության պայմաններում Մեծ եղեռնի նախօրյակին գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը որոշելու համար հիմք ենք ընդունում մարդահամարով հաշվառված տների թիվը՝ բազմապատկելով այն 7-ով, որի արդյունքում Սպերի գավառակի համար ստանում ենք շուրջ 3,200 շունչ հայ բնակչություն:

§ 1.7. Թորթումի գավառակ

Ըստ Ա-Դոյի՝ Թորթումն ուներ 13 հայաբնակ բնակավայր՝ 405 տուն՝ 2,829 շունչ հայ բնակչությամբ⁸⁴:

Պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալներով գավառակի հայ բնակչության թիվն էր 3,520 շունչ⁸⁵:

Նշված ժամանակաշրջանին վերաբերող այլ տվյալների բացակայության պայմաններում, կարծում ենք, որ գավառակի համար 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալներն ընդհանուր առմամբ ընդունելի են, և Մեծ եղեռնի նախօրյակին գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը կազմել է շուրջ 3,500 հայ⁸⁶:

§ 1.8. Կիսկիմի գավառակ

Հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալներով գավառակի 13 հայաբնակ բնակավայրերում բնակվում էր 8,136 շունչ հայ (1,597 տուն)⁸⁷:

Այլ սկզբնաղբյուրների տվյալների հետ պատրիարքարանի վիճակագրության համե-

⁸¹ Օսմանյան վիճակագրական տվյալներով 1914-ին գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը կազմել է 12,025 շունչ (տե՛ս Karpas, *նշվ. աշխ.*, էջ 170):

Ա-Դոյի (1909թ.) տվյալներով գավառակն ուներ 2,102 տուն հայ՝ 14,314 շունչ բնակչությամբ (տե՛ս Ա-Դո, *նշվ. աշխ.*, էջ 190): Ա-Դոն տեղեկությունները քաղել է Կարինի առաջնորդարանից:

⁸² Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 442: Ռ. Բեկգուլյանցի մոտ գավառակի համար տվյալը փոքր-ինչ տարբեր է՝ 2,624 հայ (տե՛ս Бекгульянц, *նշվ. աշխ.*, էջ 68):

⁸³ Սպերի գավառակի հայ բնակչության համար 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության տվյալներն են՝ 2,920 շունչ (տե՛ս Karpas, *նշվ. աշխ.*, էջ 170):

Ա-Դոյի տվյալներով (1909թ.) գավառակի 18 հայաբնակ գյուղերում կար 446 տուն հայ՝ 3,122 շունչ բնակչությամբ. ուսումնասիրողը տեղեկությունները քաղել է Կարինի առաջնորդարանից (տե՛ս Ա-Դո, *նշվ. աշխ.*, էջ 197):

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 226: Ա-Դոն իր տվյալները քաղել է հայ աշխարհագրագետ Ս. Էփրիկյանի «Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան»-ից (հ.1-2, Վենետիկ, 1903-1905): Ռ. Գևորգյանը երկրորդում է Ա-Դոյի տվյալները (տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 439):

⁸⁵ Տե՛ս Бекгульянц, *նշվ. աշխ.*, էջ 68:

⁸⁶ Ըստ օսմանյան վիճակագրության՝ 1914-ին գավառակում բնակվում էր 1,223 շունչ հայ, այդ թվում՝ 507-ը՝ լուսավորչական, 716-ը՝ կաթոլիկ հայեր (տե՛ս Karpas, *նշվ. աշխ.*, էջ 170):

⁸⁷ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 446-447, նաև՝ Бекгульянц, *նշվ. աշխ.*, էջ 68:

մատուցությունը վկայում է այն մասին, որ Կիսկիմի հայ բնակչությունը ևս պատրիարքարանի կողմից թերհաշվառվել է, իսկ մեկ բնակավայր (Փրթիկներ) ընդհանրապես դուրս է մնացել հաշվառումից⁸⁸:

Այսպես, ըստ «Հուշամատյան Խոտորջուրի» ուսումնասիրության մեջ զետեղված տվյալների (հեղինակը Մխիթարյան միաբանության անդամ, ծնունդով խոտորջուրցի Հարություն Հույունյանն է)՝ Խոտորջուրի 9 թաղերում նախքան 1915-ի տեղահանությունը կար 978 տուն՝ 6,906 շունչ հայ բնակչությամբ (պատրիարքարան՝ 850 տուն, 6,293 շունչ)⁸⁹, Մոխրկուտ գյուղում՝ 250 տուն, 1,750 շունչ (պատրիարքարան՝ 70 տուն, 350 շունչ)⁹⁰, Կարմիրքում՝ 170 տուն, 1,190 շունչ (պատրիարքարան՝ 120 տուն, 600 շունչ)⁹¹:

Հատկանշական է, որ այլ դեպքերում պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալները հավատարմորեն ներկայացնող Թեոդիկը Խոտորջուրի պարագայում հայ բնակչության թիվը նշում է շուրջ 10,000⁹²:

Բացի դրանից, վերապրածների տեղեկությունների հիման վրա 1916թ. դեկտեմբերի 1-ին Կարնո առաջնորդարանի կողմից կազմված վիճակագրական ցուցակում առկա են նախքան Մեծ եղեռնը գավառակի երեք գյուղի բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ, որոնք շուրջ 2-3 անգամ բարձր են պատրիարքարանի ներկայացրած թվերից:

Աղյուսակ 7. Կիսկիմի գավառակի մի քանի գյուղերի հայ բնակչության թիվը Մեծ եղեռնի նախօրյակին

	Բնակավայրի անունը	1913-14թթ. հայոց պատրիարքարան		1917թ. Կարնո առաջնորդարան ⁹³
		տուն	շունչ	շունչ
1	Կուտրաշեն	37	432	900
2	Նիխախ	12	57	195
3	Փրթիկներ	-	-	550

Ելնելով վերոնշյալից՝ գտնում ենք, որ Մեծ եղեռնի նախօրյակին գավառակն ունեցել է շուրջ 11,000-12,000 հայ բնակչություն⁹⁴:

⁸⁸ Բացի պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարին բնորոշ թերհաշվառման միտումից՝ Կիսկիմի գավառակի հայ բնակչության թերհաշվառումը գուցե պայմանավորված էր նաև նրանով, որ շրջանի բնակչության մեծ մասը հայ կաթոլիկներ էին, ինչն անշուշտ պետք է դժվարացներ մարդահամար անցկացնելու նպատակով շրջան գործուղված անձանց աշխատանքը:

⁸⁹ Տե՛ս Հույունյան Հ. Յարութիւն վ., Հաճեան Հ. Մատթեոս վ., *Յուշամատեն Խոտորջուրի*, Վիեննա, տպ. Մխիթարեան, 1964, էջ 17-64 (հաշվումները կատարվել են մեր կողմից՝ ըստ Խոտորջուրի թաղերի տվյալների):

⁹⁰ Նուն տեղում, էջ 83:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 89:

⁹² Տե՛ս Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 545:

⁹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 139, թ. 39:

⁹⁴ Ըստ օսմանյան վիճակագրության՝ 1914թ. Կիսկիմի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակն էր 6,193 շունչ, այդ թվում՝ 908-ը լուսավորչական, 5,285-ը՝ կաթոլիկ հայեր (տե՛ս Karpat, *նշվ. աշխ.*, էջ 170): Ա-Դոն (1909թ.) գավառակի 6 կամ 13 (9-ը գավառակի ամենամեծ գյուղի՝ կաթոլիկ հայերով բնակեցված «պգտիկ Հոմ» Խոտորջուրի թաղերն էին) հայաբնակ բնակավայրի համար հաղորդում է 1,092 տուն՝ 7,644 շունչ բնակչությամբ (տե՛ս Ա-Դո, *նշվ. աշխ.*, էջ 199, 226): Ուսումնասիրողը տվյալները ստացել է Կարինի առաջնորդարանից:

§ 1.9. Նամրվանի (Նարմանի) գավառակ

Հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալներով գավառակի երկու հայաբնակ գյուղերում բնակվում էր 748 հայ (103 տուն)⁹⁵: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանին վերաբերող այլ տվյալների բացակայության պատճառով ընդունում ենք պատրիարքարանի թիվը (շուրջ 750 հայ)⁹⁶:

§ 1.10. Բասենի գավառակ

Մ. Օրմանյանի տվյալներն են (1902թ.)՝ 30 հայաբնակ բնակավայր, 10,500 շունչ⁹⁷:

Ա-Դոյի տվյալներով (1909թ.) գավառակի 57 հայաբնակ գյուղերում կար 1,772 տուն՝ 12,404 շունչ հայ բնակչությամբ⁹⁸:

Համաձայն հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալների՝ նույն 57 բնակավայրի հայ բնակչության թիվն էր 16,740 շունչ⁹⁹:

Արևելյան Հայաստանում ապաստանած Բասենի գավառակից փախստական հայերի վերաբերյալ տվյալները, որոնք հաշվառվել էին արդեն հիշատակված մեկօրյա մարդահամարի ընթացքում, հնարավորություն են ընձեռում ստուգելու պատրիարքարանի մարդահամարի տվյալների հավաստիությունը: Տարբերությունը երկու տվյալների միջև կազմում է շուրջ 25%, իսկ մի քանի դեպքերում մեկօրյա վիճակագրության տվյալները շուրջ 1,5-2 անգամ ավել են (տե՛ս աղյուսակ 8)¹⁰⁰:

Աղյուսակ 8. Բասենի գավառակի մի քանի գյուղերի հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին

	Բնակավայրի անունը	1913-14թթ. հայոց պատրիարքարան	Մեկօրյա վիճակագրություն ¹⁰¹
		շունչ	շունչ
1	Արունագրակ	1,075	1,434
2	Եղան	1,298	1,308
3	Էգեպատ	978	1,149
4	Խըղըրէլյաղ	29	35

⁹⁵ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 449, Бекгульянц, *նշվ. աշխ.*, էջ 68, Թեղիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 546:

⁹⁶ Ըստ օսմանյան վիճակագրության՝ գավառակում 1914թ. ապրում էր 556 հայ (տե՛ս Karpat, *նշվ. աշխ.*, էջ 170):

⁹⁷ Տե՛ս Օրմանյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 261:

⁹⁸ Տե՛ս Ա-Դօ, *նշվ. աշխ.*, էջ 179-180, 226: Ա-Դօն իր տվյալները (տների թիվը) ստացել է Կարինի առաջնորդարանից: Մեկ տան վրա հաշվում է 7 շունչ հայ:

⁹⁹ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 449-451, Бекгульянц, *նշվ. աշխ.*, էջ 68:

¹⁰⁰ Բասենի գավառակի համար պատրիարքարանի 1913-14թթ. մարդահամարի և 1915թ. մեկօրյա վիճակագրության տվյալների համեմատական վերլուծությունը առաջին անգամ կատարվել է Գ. Բադալյանի կողմից (տե՛ս Բադալյան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 216):

¹⁰¹ Տե՛ս *Однодневная перепись...*, էջ 44-45:

5	Կամուրջ (Քյոփրիքյոյ)	810	1,076
6	Կիրդաբազ	312	480
7	Հարսներար	390	446
8	Յուզվերան	608	777
9	Ճռասուն	456	815
10	Տոտի	540	680
	Ընդամենը	6,496	8,200

Հիմք ընդունելով վերոնշյալը՝ կարծում ենք, որ Մեծ եղեռնի նախօրյակին գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը կազմել է շուրջ 21,000: Այդ արդյունքը մենք ստացել ենք 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալը շուրջ 25%-ով ավելացնելու միջոցով¹⁰²:

§ 2. Երզնկայի գավառ

§ 2.1. Երզնկայի գավառակ

Ըստ հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալների՝ գավառակն ունեցել է 38 հայաբնակ բնակավայր՝ 25,795 շունչ հայ բնակչությամբ¹⁰³:

Մեծ եղեռնի նախօրյակին Երզնկայի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը ճշտելու համար մենք հնարավորություն ունենք համադրելու պատրիարքարանի տվյալները վերապրածների տեղեկությունների հիման վրա պատրաստված երեք վիճակագրական գյուղացուցակների տվյալների հետ:

1. Ըստ սփյուռքահայ ուսումնասիրող Գ. Սյուրմենյանի գյուղացուցակի՝ Երզնկա քաղաքը և գավառակի հաշվառված 30 հայաբնակ գյուղերն ունեցել են 4,140 տուն հայ բնակչություն, ինչը մեկ տան վրա միջին 8 շունչ հաշվելու դեպքում տալիս է 33,120 շունչ հայ¹⁰⁴:
2. 1916թ. հոկտեմբերին պատրաստված վիճակագրության համաձայն՝ գավառակի հայաբնակ 30 բնակավայրում նախքան պատերազմը կար 1,775 տուն հայ՝ 17,200 շունչ բնակչությամբ, իսկ Երզնկա քաղաքում՝ 3,000 տուն հայ՝ 15,000 շունչ բնակչությամբ¹⁰⁵:
3. 1917թ. սկզբներին Ջավեն վարդապետի կողմից կազմված վիճակագրական աղյուսակի տվյալներով գավառակն ունեցել է 4,631 տուն, 34,994 շունչ հայ բնակչություն¹⁰⁶:

¹⁰² 1914թ. օսմանյան վիճակագրությունը Բասենի գավառակի հայ բնակչության համար հաղորդում է 10,046 շունչ (տե՛ս Karpat, *նշվ. աշխ.*, էջ 170):

¹⁰³ Այդ թվում՝ Երզնկա քաղաք՝ 2,021 տուն, 13,109 շունչ հայ (տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 59): Ռ. Բեկգուլյանցի տվյալները փոքր-ինչ տարբերվում են՝ 23,902 շունչ (Бекгульянц, *նշվ. աշխ.*, էջ 68): Տե՛ս նաև Թեոֆիլ, *նշվ. աշխ.*, էջ 545:

¹⁰⁴ Տե՛ս Սիւրմենեան Գ., *Երզնկա*, Գահիրե, տպ. Սահակ-Մեսրոպ, 1947, էջ 72-73:

¹⁰⁵ Հաշվումները կատարվել են մեր կողմից՝ ըստ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 123, թ. 40-67: Փաստաթուղթը կրում է «Երիզայի դաշտի հայաբնակ գյուղերու վիճակի մանրամասները կոտորածից առաջ» վերնագիրը: Գավառակի բնակավայրերից երկուսի վիճակագրությունը բացակայում է՝ «ոչ ոք կար այս գյուղը» բացատրությամբ:

¹⁰⁶ Գյուղացուցակը պարունակում է 30 բնակավայր (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 164, թ. 9-12):

Վերոնշյալ տվյալները վկայում են, որ Մեծ եղեռնի նախօրյակին Երզնկայի գավառա-
կում բնակվել է շուրջ 31,000-32,000 հայ¹⁰⁷:

§ 2.2. Բոլոմների գավառակ

Հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալներով գավառակի 4 հա-
յաբնակ բնակավայրերում կային 85 տուն, 862 շունչ հայ¹⁰⁸:

Հիմք ընդունելով պատրիարքարանի տվյալները՝ գտնում ենք, որ Մեծ եղեռնի նախօր-
յակին գավառակն ունեցել է շուրջ 900 հայ բնակիչ¹⁰⁹:

§ 2.3. Կամախի գավառակ

Հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարը գավառակի 15 հայաբնակ
բնակավայրի համար տալիս է 693 տուն, 6,396 շունչ հայ բնակչություն¹¹⁰:

Ըստ Մ. Օրմանյանի (1902թ.)՝ Կամախի և Եկեղեցական թեմի¹¹¹ տարածքը (19 հայաբ-
նակ բնակավայր) ուներ շուրջ 10,000 շունչ հայ բնակչություն¹¹²:

Ինչպես և այլ դեպքերում, Մ. Օրմանյանի և 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալնե-
րի միջև առկա տարբերությունը վկայում է այն մասին, որ 1913-14թթ. մարդահամարի
տվյալներն իրականությանը չեն համապատասխանում: Մենք հնարավորություն ունենք
ճշտելու Մեծ եղեռնի նախօրյակին Կամախի գավառակի հայ բնակչության թվաքանա-
կը՝ համադրելով պատրիարքարանի տվյալները Կարինի թեմի առաջնորդ Ջավեն վար-
դապետի՝ 1917թ. հունվարի 14-ին կազմած վիճակագրության հետ, որտեղ հաշվառված
է 12 հայաբնակ բնակավայր՝ 683 տուն՝ 7,069 շունչ հայ բնակչությամբ¹¹³: Լրացնելով
ցուցակից դուրս մնացած երկու բնակավայրի¹¹⁴ տվյալները (մոտ 1,000 շունչ)՝ գտնում
ենք, որ Մեծ եղեռնի նախօրյակին գավառակն ունեցել է շուրջ 8,000 հայ բնակիչ (տե՛ս
աղյուսակ 9)¹¹⁵:

¹⁰⁷ Համաձայն օսմանյան վիճակագրական տվյալների՝ 1914թ. գավառակի հայ բնակչության թվաքա-
նակը կազմում էր 16,144 շունչ հայ (տե՛ս Karpat, *նշվ. աշխ.*, էջ 170):

Ա-Դ-ոն գավառակի համար հաղորդում է 2,524 տուն, 16,168 շունչ հայ, այդ թվում՝ Երզնկա քաղաք՝
1,500 տուն, 9,000 շունչ (1 տանը միջին 6 շունչ հաշվարկով), գավառակի 31 բնակավայրեր՝ 1,024
տուն, 7,168 շունչ (1 տանը միջինը 7 շունչ հաշվարկով): Ա-Դ-ոյի տվյալները վերաբերում են ավելի վաղ
ժամանակաշրջանին, քաղված են Մ. Էփրիկյանի «Բնաշխարհիկ բառարանից» (1903-1905թթ.), որն իր
հերթին օգտվել է հայոց պատրիարքարանի՝ 1880թ. մարդահամարի գյուղացուցակներից (տե՛ս Ա-Դ-օ,
նշվ. աշխ., էջ 223, 226):

Օրմանյանի տվյալներով Երզնկայի թեմի (ընդգրկում էր Երզնկայի, Ռեֆահիեի (Կերճանիս) և
Գուրուչայի (Արմտան) գավառակների տարածքները) 37 հայաբնակ բնակավայրերում ապրում էր 25,000
հայ (տե՛ս Օրմանյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 260):

¹⁰⁸ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 455: Տե՛ս նաև Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 545: Ռ. Բեկգույանցի
տվյալն է՝ 568 հայ (Бекгульянц, *նշվ. աշխ.*, էջ 68): Ա-Դ-ոն գավառակի վերաբերյալ տվյալներ չի հաղորդում:

¹⁰⁹ Ըստ օսմանյան վիճակագրության՝ 1914-ին Բոլոմների գավառակում բնակվել է 511 շունչ հայ (տե՛ս
Karpat, *նշվ. աշխ.*, էջ 170):

¹¹⁰ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 456, տե՛ս նաև Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 545: Ռ. Բեկգույանցի
տվյալն է՝ 5,609 հայ (Бекгульянц, *նշվ. աշխ.*, էջ 68):

¹¹¹ Ընդգրկում էր Կամախի և Գուրուչայի գավառակները:

¹¹² Տե՛ս Օրմանյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 261:

¹¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 163, թ. 1-2:

¹¹⁴ Գոմեր և Ուխտիք:

¹¹⁵ Կամախի գավառակի համար 1914 թ. օսմանյան վիճակագրությունը հաղորդում է 4,741 շունչ հայ
բնակչություն, այդ թվում՝ 144-ը բողոքական (տե՛ս Karpat, *նշվ. աշխ.*, էջ 170):

Ա-Դ-ո (որպես աղբյուր նշում է Կամախի առաջնորդական փոխանորդից ստացած տվյալները)՝ 12
հայաբնակ բնակավայր, 630 տուն, 4,781 շունչ հայ (տե՛ս Ա-Դ-օ, *նշվ. աշխ.*, էջ 225):

Աղյուսակ 9. Կամախի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին

	Բնակավայրի անունը	1913-14թթ. հայոց պատրիարքարան		1917թ. Կարնո առաջնորդարան ¹¹⁶	
		տուն	շունչ	տուն	շունչ
1	Կամախ	50	248	52	500
2	Ավագ վանք	-	-	6	64
3	Գառնի	25	240	20	116
4	Գոմեր	58	438	-	-
5	Ջաքարի	10	85	12	89
6	Թավկներ	42	462	50	450
7	Թորդան	46	430	48	450
8	Հազարք	39	312	30	300
9	Մարիք	82	627	105	735
10	Բագառիճ Վերին	75	856	110	1560
11	Բագառիճ Ստորին	150	1538	196	2175
12	Սբ. Նշան վանք	20	240	30	425
13	Ուխտիք (Հողոտերե)	-	500	-	-
14	Ուռի	26	210	24	205
	Ընդամենը	623	6,186	683	7,069

§ 2.4. Ռեֆահիեի (Կերճանիսի) գավառակ

Պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. տվյալներով գավառակի հայաբնակ 3 գյուղերում բնակվում էր 1,570 հայ (150 տուն)¹¹⁷:

Վերոնշյալից շուրջ երեք անգամ բարձր է գավառակի 3 գյուղերի համար Թեոդիկի տվյալը՝ 450 տուն¹¹⁸:

Մեծ եղեռնի նախօրյակին գավառակի հայ բնակչության մոտավոր թիվը ճշտելու համար օգտագործում ենք Թեոդիկի և 1913-14թթ. մարդահամարի տների թվաքանակից միջինը հանելու մեթոդը՝ 300 տուն՝ այն բազմապատկելով շնչերի միջին թվով՝ 8-ով և ստանալով շուրջ 2,500 շունչ¹¹⁹:

¹¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց.5, գ.163, թ. 1-2:

¹¹⁷ Տես Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 456: Ռ. Բեկգուլյանցի տվյալն է՝ 1,566 շունչ հայ (Бекгульянц, *նշվ. աշխ.*, էջ 68):

¹¹⁸ Տես Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 545:

¹¹⁹ Օսմանյան վիճակագրական տվյալներով 1914-ին գավառակն ուներ 1,270 շունչ հայ բնակչություն (տես Karpat, *նշվ. աշխ.*, էջ 170):

§ 2.5. Գուրուչայի (Արմտանի) գավառակ

Համաձայն պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալների՝ գավառակի հայ բնակչությունը կազմում էր 2,989 շունչ (489 տուն)¹²⁰:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Գուրուչայի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը ճշտելու համար մենք հնարավորություն ունենք 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալները համադրելու 1917թ. սկզբներին Ջավեն վարդապետի կազմած գյուղացուցակի¹²¹, ինչպես նաև Գուրուչայի «Մնձուր» հայրենակցական միության կողմից 1919թ. օգոստոսի 6-ին կազմված տեղեկագրի տվյալների հետ¹²² (տես աղյուսակ 10):

Աղյուսակ 10. Գուրուչայի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին

		1913-14թթ. պատրիարքարան			1909թ. Ա-Դո	1917թ. տեղեկագիր (Ջավեն վարդապետ)		1919թ. տեղեկագիր («Մնձուր» միություն)	
		Գևորգյան		Թեոդիկ					
		տուն	շունչ	տուն	տուն	տուն	շունչ	տուն	շունչ
1	Հասանովա	46	226	-	44	50	236	80	320
2	Ապուշտա	25	119	-	21	25	250	20	70
3	Դարսակի	8	70	-	-	-	-	-	-
4	Թողուտ	95	688	-	93	-	-	90	600
5	Մեծ Արմտան	241	1,307	350	246	300	1,650	350	2,800
6	Տանձի	-	-	6	7	-	-	10	60
7	Փոքր Արմտան	74	579	150	76	80	1,430	120	700
	Ընդամենը	489	2,989	506	487	455	3,566	670	4,550

Լրացնելով 1917թ. տեղեկագրում պակասող երեք գյուղերի¹²³ տվյալները պատրիարքարանի գյուղացուցակից (շուրջ 100 տուն, 750 շունչ)՝ կարող ենք ստանալ Մեծ եղեռնի նախօրյակին գավառակի հայ բնակչության թվաքանակը՝ շուրջ 4,200 շունչ¹²⁴:

Ա-Դոն, որպես աղբյուր նշելով Քենախի առաջնորդական փոխանորդին, գավառակի 3 հայաբնակ բնակավայրի համար հաղորդում է 139 տուն, 1,421 շունչ հայ բնակչություն (տես Ա-Դո, նշվ. աշխ., էջ 224):

¹²⁰ Տես Kevorkian, Paboudjian, նշվ. աշխ., էջ 456: Ռ. Բեկգուլյանցի տվյալը նույնն է՝ 2,989 շունչ հայ (տես Бекгуляни, նշվ. աշխ., էջ 68): Թեոդիկը տալիս է միայն գավառակի 3 գյուղի վիճակագրությունը՝ 506 տուն հայ (տես Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 545):

¹²¹ Տես Համառոտ տեղեկագիր Արմտան գավառի, ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 162, թ. 4-5:

¹²² Տես ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 1, թ. 19:

¹²³ Դարսակի, Թողուտ, Տանձի:

¹²⁴ Օսմանյան վիճակագրական տվյալներով 1914-ին գավառակում կար 2,649 շունչ հայ բնակչություն (տես Karpat, նշվ. աշխ., էջ 170):

Ըստ Ա-Դոյի՝ գավառակի 6 հայաբնակ գյուղերն ունեին 487 տուն՝ 2,725 շունչ հայ բնակչությամբ (տես Ա-Դո, նշվ. աշխ., էջ 225): Որպես տեղեկությունների աղբյուր՝ նշված է Կամախի առաջնորդական փոխանորդը:

§ 3. Բայազետի գավառ

§ 3.1. Բայազետի գավառակ

Ըստ հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալների՝ գավառակի 5 հայաբնակ բնակավայրերում հաշվառվել էին 477 տուն, 4,886 շունչ հայ¹²⁵:

Համեմատենք պատրիարքարանի տվյալները 1914-15թթ. կազմված երկու վիճակագրական գյուղացուցակների տվյալների հետ.

1. ըստ Ն. Մարտիրոսյանի¹²⁶ գավառակն ուներ 6 հայաբնակ բնակավայր՝ 498 տուն՝ 4,582 շունչ բնակչությամբ¹²⁷:
2. Ա. Պապաջանյանի¹²⁸ տվյալների համաձայն՝ գավառակում կար 510 տուն հայ¹²⁹:

Այսպիսով, վերոնշյալ տվյալները ցույց են տալիս, որ Մեծ եղեռնի նախօրյակին գավառակում բնակվում էր շուրջ 5,000 հայ¹³⁰:

§ 3.2. Դիադինի գավառակ

Պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալներով գավառակի 8 հայաբնակ բնակավայրերում կար 1,649 շունչ հայ¹³¹:

Ն. Մարտիրոսյանը գավառակի 11 հայաբնակ բնակավայրերի համար հաղորդում է 212 տուն, 1,798 շունչ հայ¹³²: Ա. Պապաջանյան՝ 8 հայաբնակ բնակավայր, 510 տուն հայ¹³³:

Օգտագործելով վերոնշյալ տվյալներից միջին թիվը հանելու մեթոդը՝ գտնում ենք, որ Մեծ եղեռնի նախօրյակին Դիադինի գավառակում բնակվում էր շուրջ 1,750 հայ¹³⁴:

¹²⁵ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 458, Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 547 (միայն տների թիվը): Ռ. Բեկգուլյանցի տվյալն է՝ 3,450 շունչ հայ (Бекгульянц, *նշվ. աշխ.*, էջ 68):

¹²⁶ Հեղինակը՝ իբրև ուսուցիչ, Մշո առաջնորդարանի քարտուղար և թուրքական կառավարության ելևմտական վարչության պաշտոնյա, առիթ է ունեցել շուրջ 20 տարի շրջելու Մուշի, Խնուսի, Բուլանքլիսի, Մանազկերտի, Բաբերդի շրջանների գյուղերով:

¹²⁷ Ն. Մարտիրոսյանի տվյալները մեջբերում ենք ըստ՝ Գ. Բադալյանի (տե՛ս Բադալյան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 217):

¹²⁸ Ա. Պապաջանյանը Կարնո շրջանի վարժարանների Միացյալ ընկերության տնօրենն էր, ըստ երևույթին մասնակցել է հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի կատարման աշխատանքներին:

¹²⁹ Տե՛ս «Արարատ», 1915թ. փետրվար-մարտ, էջ 168-169:

¹³⁰ 1914-ի օսմանյան վիճակագրական տվյալներով գավառակն ուներ 2,619 շունչ հայ բնակչություն (տե՛ս Karpat, *նշվ. աշխ.*, էջ 170):

Ա-Դ-ոն գավառակի համար հաղորդում է 560 տուն՝ 3,920 շունչ հայ բնակչությամբ, այդ թվում՝ Բայազետ քաղաք՝ 350 տուն, 2,450 շունչ (1 տանը միջին 6 շունչ հաշվարկով), գավառակի 3 հայաբնակ գյուղեր՝ 210 տուն, 1,470 շունչ (1 տանը միջինը 7 շունչ հաշվարկով) (տե՛ս Ա-Դ-օ, *նշվ. աշխ.*, էջ 206, 226):

Բայազետի գավառի գավառակների հայ բնակչության հաշվարկ է կատարել նաև Գ. Բադալյանը: Ուսումնասիրողը, համադրելով հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի և Ն. Մարտիրոսյանի տվյալները, գավառակի հայ բնակչության հավանական թիվը որոշում է 4,735-4,805 շնչի սահմաններում (տե՛ս Բադալյան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 217):

¹³¹ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 459, Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 547 (միայն շնչերի թիվը): Ռ. Բեկգուլյանցի տվյալն է՝ 1,229 շունչ հայ (տե՛ս Бекгульянц, *նշվ. աշխ.*, էջ 68):

¹³² Տե՛ս Բադալյան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 218:

¹³³ Տե՛ս «Արարատ», 1915թ. փետրվար-մարտ, էջ 168-169 (չի բացառվում, որ այս տվյալը (510 տուն) արտացոլում է փաստացի բնակչության թիվը):

¹³⁴ Ըստ օսմանյան վիճակագրության՝ 1914-ին գավառակում բնակվում էր 904 շունչ հայ (տե՛ս Karpat, *նշվ. աշխ.*, էջ 170):

Ա-Դ-ոյի գյուղացուցակը (որպես տեղեկությունների աղբյուր նշված է Կարինի առաջնորդարանը) ընդգրկում է 7 հայաբնակ բնակավայր՝ 156 տուն՝ 1,092 շունչ հայ բնակչությամբ (1 տանը միջինը 7 շունչ հաշվարկով) (տե՛ս Ա-Դ-օ, *նշվ. աշխ.*, էջ 210, 226):

Գ. Բադալյանը գավառակի հայ բնակչության հավանական թիվը որոշում է 1,880 շունչ (տե՛ս Բադալյան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 217):

§ 3.3. Ալաշկերտի գավառակ

Հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալներով գավառակի 12 հայաբնակ բնակավայրերում հաշվառվել էին 960 տուն, 9,914 հայ¹³⁵:

Ինչպես և Բայազետի գավառի այլ գավառակների պարագայում, Ալաշկերտի հայ բնակչության թվաքանակը կարելի է ճշտել Ն. Մարտիրոսյանի և Ա. Պապաջանյանի վիճակագրական ցուցակների միջոցով: Ըստ Ն. Մարտիրոսյանի տվյալների՝ 1914-ին գավառակի 11 հայաբնակ բնակավայրերում կային 1,489 տուն, 12,577 շունչ հայ բնակչություն¹³⁶: Պապաջանյանի ցուցակով գավառակի հայ տների թիվն էր 1,178¹³⁷:

Ելնելով վերոնշյալ տվյալներից՝ կարծում ենք, որ գավառակում Մեծ եղեռնի նախօրյակին բնակվում էր շուրջ 11,000-12,000 հայ¹³⁸:

§ 3.4. Ղարաբիլիսեի գավառակ

Ըստ պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալների՝ գավառակի 12 հայաբնակ բնակավայրերում հաշվառվել էին 763 տուն, 8,180 շունչ հայ¹³⁹:

Ն. Մարտիրոսյանի տվյալներով գավառակի 15 հայաբնակ բնակավայրերն ունեին 830 տուն, 6,828 շունչ հայ բնակչություն¹⁴⁰, Ա. Պապաջանյանի տվյալներով՝ 510 տուն հայ¹⁴¹:

Գտնում ենք, որ գավառակի համար հայոց պատրիարքարանի տվյալներն ընդհանուր առմամբ արտացոլում են իրականությունը, և Մեծ եղեռնի նախօրյակին գավառակում բնակվում էր շուրջ 8,000 հայ¹⁴²:

§ 3.5. Այնթափի (Դուրթաղի) գավառակ

Հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալներով գավառակի 20 հայաբնակ բնակավայրում բնակվում էր 1,624 շունչ հայ¹⁴³:

¹³⁵ Տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 460, Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 547: Ռ. Բեկզուլյանցի տվյալն է (առանց Ալաշկերտ քաղաքի)՝ 6,765 շունչ հայ (տե՛ս Бекгульянц, *նշվ. աշխ.*, էջ 68):

¹³⁶ Տե՛ս Բաղալեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 219:

¹³⁷ Տե՛ս «Արարատ», 1915թ. փետրվար-մարտ, էջ 168-169:

¹³⁸ 1914թ. օսմանյան տվյալներ՝ 5,624 հայ, այդ թվում՝ 1,393 շունչ կաթոլիկ հայեր, 29-ը՝ բողոքական (տե՛ս Karpat, *նշվ. աշխ.*, էջ 170):

Ա-Դոյի գյուղացուցակը (1909թ.) պարունակում է 12 հայաբնակ բնակավայր՝ 840 տուն՝ 5,880 շունչ հայ բնակչությամբ, այդ թվում՝ Ալաշկերտ (Թուփրակ կալե) քաղաք՝ 200 տուն, 1,400 շունչ, գավառակի 11 գյուղեր՝ 640 տուն, 4,480 շունչ (տե՛ս Ա-Դ-օ, *նշվ. աշխ.*, էջ 226):

Գավառակի համար Գ. Բաղալյանի կողմից հաշվարկված հավանական թիվն է՝ 12,013-12,015 շունչ: ¹³⁹ Այդ թվում՝ Ղարաբիլիսե քաղաք՝ 320 տուն, 2,250 շունչ հայ (տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 459, Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 547 (միայն տների թիվը):

¹⁴⁰ Տե՛ս Բաղալեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 218:

¹⁴¹ Տե՛ս «Արարատ», 1915թ. փետրվար-մարտ, էջ 168-169:

¹⁴² 1914 թ. օսմանյան վիճակագրական տվյալներով գավառակի հայ բնակչության թիվը կազմում էր 3,195 շունչ, այդ թվում՝ 18 շունչ կաթոլիկ (տե՛ս Karpat, *նշվ. աշխ.*, էջ 170):

Ըստ Ա-Դոյի տվյալների (արդյուր՝ Կարինի առաջնորդարան, 1909թ.)՝ Ղարաբիլիսեի 10 հայաբնակ բնակավայրերում կար 624 տուն՝ 4,368 շունչ հայ բնակչությամբ, այդ թվում՝ Ղարաբիլիսե քաղաք՝ 350 տուն, 2,450 շունչ (1 տանը միջին 6 շունչ հաշվարկով), գավառակի 9 հայաբնակ գյուղեր՝ 274 տուն, 1,918 շունչ (1 տանը միջինը 7 շունչ հաշվարկով) (տե՛ս Ա-Դ-օ, *նշվ. աշխ.*, էջ 212, 226):

Գավառակի հայ բնակչության համար Գ. Բաղալյանի կողմից հաշվարկված հավանական թիվն է՝ 7,540-7,580 շունչ:

¹⁴³ Գավառակի համար հաշվարկը կատարվել է Ա-Դոյի տվյալների հիման վրա. մեկ տան համար ընդունվել է 8 շունչ միջին թիվը (տե՛ս Kevorkian, Paboudjian, *նշվ. աշխ.*, էջ 460): Գավառակի համար Ռ. Բեկզուլյանցի տվյալն է՝ 1,274 շունչ հայ (տե՛ս Бекгульянц, *նշվ. աշխ.*, էջ 68):

Ըստ Ն. Մարտիրոսյանի տվյալների՝ 1914-ին գավառակի 18 հայաբնակ բնակավայրում կար 287 տուն՝ 1,938 շունչ հայ բնակչությամբ¹⁴⁴:

Ելնելով վերոնշյալ տվյալներից՝ կարծում ենք, որ Այնթափի գավառակում Մեծ եղեռնի նախօրյակին բնակվել է շուրջ 1,800 հայ¹⁴⁵:

Այսպիսով, մեր հաշվարկը ցույց է տալիս, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Բայազետի գավառն ուներ շուրջ 28,000 հայ բնակչություն: Այս թիվը պետք է ընդունել որպես նվազագույն: Որոշ աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններով Բայազետի հայ բնակչության թվաքանակը եղել է ավելի բարձր: Այսպես, ըստ Կարնո շրջանների վարժարանների Միացյալ ընկերության տնօրեն Ա. Պապաջանյանի գյուղացուցակի հանրագումար տվյալի, Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Բայազետի գավառն ուներ 2,879 տուն հայ: Հեղինակը, որն անշուշտ քաջատեղյակ անձնավորություն է, գավառի հայ ընտանիքի նվազագույն միջին թիվը հաշվում է 12 շունչ, այս ցուցանիշը տների թվին բազմապատկելու արդյունքում ստանում ենք 34,548 հայ բնակչություն¹⁴⁶:

Ամփոփենք: Հայկական տարբեր աղբյուրների տվյալների համադրության, վերլուծության և փոխյրացման միջոցով կատարված մեր հաշվումների համաձայն՝ Մեծ եղեռնի նախօրյակին Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակը կազմում էր շուրջ 251,600 շունչ (բաշխումն ըստ գավառների և գավառակների տե՛ս աղյուսակ 11)¹⁴⁷: Այս թիվը շուրջ երկու անգամ բարձր է 1914թ. օսմանյան վիճակագրության և շուրջ 25%-ով՝ հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալներից¹⁴⁸: Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի համար մեր ստացած արդյունքին առավել մոտ են հայոց պատրիարքարանի՝ 1912-ի տվյալը՝ 215,000, ինչպես նաև Զավեն վարդապետի արդեն հիշատակված ցուցանիշը՝ 230,000 հայ:

¹⁴⁴ Տե՛ս Բադալեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 218:

¹⁴⁵ Օսմանյան մարդահամարի տվյալներով 1914-ին գավառակն ուներ 1,070 հայ (տե՛ս Karpat, *նշվ. աշխ.*, էջ 1 70):

Ըստ Ա-Դոյի (1909թ.)՝ գավառակի 22 հայաբնակ բնակավայրում կար 203 տուն հայ՝ 1,421 շունչ բնակչությամբ (տե՛ս Ա-Դո, *նշվ. աշխ.*, էջ 217, 226): Ա-Դոն նշում է, որ տեղեկությունները քաղել է Կարմեն վարդապետի հուշատետրից:

Գավառակի հայ բնակչության համար Գ. Բադալյանի կողմից հաշվարկված հավանական թիվն է՝ 2,580-2,665 շունչ (առանձին գյուղերի համար տվյալները լրացվել են այլ աղբյուրներից):

¹⁴⁶ Տե՛ս «Արարատ», 1915թ. փետրվար-մարտ, էջ 169: Որպես Պապաջանյանի ասածի հավաստիության անողորակի ապացույց՝ մատնանշենք այն փաստը, որ Բայազետի գավառի համար 1913-14թթ. պատրիարքարանի մարդահամարով հաշվառված ընդհանուր հայ բնակչության (26,251 շունչ) և տների թվի (2,736) բաժանմամբ մեկ տանը միջինը հասնում է 9 շունչ, ինչը բարձր է Էրզրումի նահանգի այլ գավառների նույն մեթոդով որոշված շնչերի միջին թվից:

¹⁴⁷ Սահմանային սխալի գործակիցը՝ +/-3%:

¹⁴⁸ Նշենք, որ Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի սեփական հաշվումներ են տալիս սփյուռքահայ ուսումնասիրողներ Սարգիս Կարաջյանը և Բյուզանդ Եղիայանը: Կարաջյանը, հիմք ընդունելով տարբեր հայրենակցական միությունների հրատարակությունների, ինչպես նաև Ս. Էփրիկյանի և Վ. Քինեյի տվյալները, հանգում է այն եզրակացության, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին նահանգի հայ բնակչության թիվն էր 199,568 շունչ (այդ թվում՝ Էրզրումի գավառ՝ 135,068, Երզնկայի գավառ՝ 48,500, Բայազետի գավառ՝ 16,000 շունչ (տե՛ս Karajian Sarkis J., *An Inquiry Into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915-1918, The Armenian Review*, 25, Winter 1972, էջ 13):

Ըստ Բյուզանդ Եղիայանի՝ Էրզրումի նահանգում 1914-ին բնակվում էր 251,050 շունչ հայ: Ուսումնասիրողն իր հաշվումների հիմքում դրել է Օրմանյանի տվյալները՝ ավելացնելով դրանք 10-15 առ հարյուր «մինչև 1914-15 բնակչության բնական աճումի համեմատությամբ» (տե՛ս Եղիայան Բ., *Ժամանակակից պատմություն Կաթողիկոսության Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972*, Անթիլիաս, տպ. Կաթողիկոսության Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1975, էջ 891)

Աղյուսակ 11. Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին

	1914թ. թուրքական տվյալներ	1914թ. հայոց պատրիարքարան	1914թ. մեր հաշվումները
Էրզրումի գավառ			
Էրզրում	34,545	37,480	53,000
Խնուս	8,229	21,382	22,000
Քըղի	14,609	19,859	25,500
Դերջան	7,401	11,690	18,000
Բաբերդ	12,025	17,060	18,500
Սալեր	2,920	2,602	3,200
Թորթում	1,223	2,829	3,500
Կիսկիմ	6,190	8,136	11,000
Նարման	556	748	750
Բասեն	10,046	16,740	21,000
Ընդամենը	97,744	138,526	176,450
Երզնկայի գավառ			
Երզնկա	16,291	25,795	32,000
Բոլոմեր	511	862	900
Կամախ	4,741	6,396	8,000
Գուրուչայ	2,649	2,989	4,200
Ռեֆահիե	1,270	1,570	2,500
Ընդամենը	25,462	37,612	47,600
Բայազետի գավառ			
Բայազետ	2,619	4,884	5,000
Դիադին	904	1,649	1,750
Ղարաքիլիսե	3,195	8,180	8,000
Ալաշկերտ	5,624	9,914	11,000
Այնթափ	1,070	1,624	1,800
Ընդամենը	13,412	26,251	27,550
Ընդհանուր գումար	136,618	202,391	251,600

**Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին
(աղբյուրների համեմատական վերլուծության փորձ)**

Ռոբերտ Թաթոյան

Ամփոփում

Հոդվածում ներկայացվում և վերլուծության են ենթարկվում Էրզրումի նահանգի՝ 1878-1914թթ. հայ բնակչության թվաքանակին վերաբերող հիմնական ամբողջական վիճակագրական տվյալները՝ դասակարգված ըստ ծագման՝ օսմանյան, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի, հայկական այլ, ռուսական և արևմտյան: Կազմվել են օսմանյան, հայկական, ռուսական ու արևմտյան հեղինակների տվյալների ընդհանրական-համեմատական աղյուսակներ:

Փորձ է արվել հաշվարկելու Մեծ եղեռնի նախօրյակին Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության մոտավոր թվաքանակը գավառակ առ գավառակ՝ հաշվումները հիմնելով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14թթ. մարդահամարի տվյալների վրա և ճշտելով դրանք Մեծ եղեռնը վերապրածների կողմից հաղորդվող տեղեկությունների, արևմտահայ փախստականների հաշվառման տվյալների և հայկական օժանդակ այլ սկզբնաղբյուրների միջոցով:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Էրզրումի նահանգ, վիճակագրություն, հայ բնակչության թվաքանակ, ժողովրդագրություն:

The Number of Armenian Population of the Erzurum Province of the Ottoman Empire on the Eve of the Armenian Genocide (An Attempt at Comparative Analysis of Sources)

Robert Tatoyan

Summary

This article presents and analyzes the main statistical sources on the Armenian population of the Erzurum province of the Ottoman Empire for the period of 1878-1914. The data is grouped by the source origin: Ottoman official, of the Armenian Patriarchate of Constantinople, data from other Armenian, Russian and Western sources. Comparative statistical tables of data provided by the Ottoman, Armenian, Russian and Western sources are compiled.

An attempt was made to estimate the number of the Armenian population of the Erzurum province by districts and sub-districts on the eve of the Armenian genocide. The calculations are based on the Armenian Patriarchate of Constantinople's 1913-14 census data, which are adjusted with figures found in Genocide survivors' accounts, refugees' registration data and other auxiliary sources.

Keywords: Armenian genocide, Erzurum vilayet, statistics, Armenian population, demography.

**Численность армянского населения Эрзрумского вилайета
Османской империи в преддверии Геноцида армян
(попытка сравнительного анализа источников)**

Роберт Татоян

Резюме

В статье представлены и проанализированы основные статистические источники по численности армянского населения Эрзрумского вилайета Османской империи за период с 1878 по 1914 гг. Статистика сгруппирована по принципу происхождения: турецкие данные, данные Армянского константинопольского патриархата, данные из других армянских источников, данные русских и западных источников. В конце каждого раздела представлены сравнительные статистические таблицы.

Сделана попытка рассчитать приблизительную численность армянского населения по отдельным административным единицам (округам) Эрзрумского вилайета накануне Геноцида, основываясь на данных переписи населения Патриархата 1913-14 гг. и уточняя их с использованием данных из свидетельств переживших Геноцид армян, данных по регистрации западноармянских беженцев и других вспомогательных источников.

Ключевые слова: Геноцид армян, Эрзрумский вилайет, статистика, численность армянского населения, демография.